

**“T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

21. YÜZYILDA PANPSİZİZM: FİZİKSELÇİ İÇKİN DOĞA YORUMU

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Yılmaz Emre GÖNEY

**FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE PROGRAMI**

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Güçlü ATEŞOĞLU

HAZİRAN – 2018

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

21. YÜZYILDA PANPSİZİZM: FİZİKSELÇİ İÇKİN DOĞA YORUMU

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

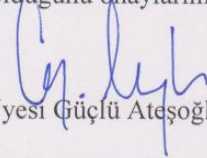
Yılmaz Emre GÖNEY

FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE PROGRAMI

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Güçlü ATEŞOĞLU

HAZİRAN – 2018

Yılmaz Emre Göney tarafından hazırlanan 21. Yüzyılda Panpsişizm: Fizikselci İçkin Doğa Yorumu adlı bu tezin yüksek lisans tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Dr. Öğr. Üyesi Güçlü Ateşoğlu
Tez Danışmanı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Felsefe Anabilim Dalında
Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Güçlü Ateşoğlu

Üye : Prof. Dr. Mehmet Elgin

Üye : Doç. Dr. Kurtul Gülenç

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak yazılmıştır.

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

Yılmaz Emre Göney

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii
1 GİRİŞ.....	1
2 BİR META KURAM OLARAK PANPSİŞİZM.....	3
2.1 Panpsişizme Benzer Kuramlar.....	5
2.2 Belirimciliğe Bir Alternatif Olarak Panpsişizm.....	6
2.3 Panpsişist Kuramın Argümanları.....	8
2.3.1 Belirimcilik-karşıtı argüman.....	9
2.3.2 Yerleşik güçler argümanı.....	11
2.3.3 Devamlılık argümanı.....	12
2.3.4 İlk ilkeler argümanı.....	12
2.3.5 Tasarım argümanı.....	12
2.3.6 Teolojik argüman.....	13
2.3.7 Evrimci argüman.....	13
2.3.8 Dinamik hassasiyet argümanı.....	14
2.3.9 Otorite argümanı.....	14
2.3.10 Doğallaşmış zihin argümanı.....	15
2.3.11 Kalan son adam argümanı.....	15
3 ANTİK YUNAN'DAN 20. YÜZYILA BATI FELSEFESİNDE PANPSİŞİZM.....	15
3.1 İlkçağda Panpsişizm.....	16
3.1.1 Sokrates öncesi felsefeciler.....	16
3.1.1.1 Monistler.....	16
3.1.1.2 Pluralistler.....	18
3.1.1.3 Atomcular.....	21
3.1.2 Platon.....	22
3.1.3 Aristoteles.....	26
3.1.4 Stoacılar.....	28
3.1.5 Lukretius.....	29
3.2 Rönesans Felsefesinde Panpsişizm.....	30
3.2.1 Cardano.....	31
3.2.2 Telesio.....	32
3.2.3 Patrizi.....	32
3.2.4 Bruno.....	33

3.2.5 Campanella.....	35
3.3 17. Yüzyılda Panpsişizm.....	36
3.3.1 Spinoza.....	37
3.3.2 Leibniz.....	38
3.4 18. Yüzyılda Panpsişizm.....	40
3.4.1 La Mettrie.....	40
3.4.2 Diderot.....	42
3.4.3 Herder.....	43
3.5 19. Yüzyılda Panpsişizm.....	44
3.5.1 Schopenhauer.....	44
3.5.2 Mach.....	46
3.5.3 Haeckel.....	47
3.5.4 Peirce.....	48
3.5.5 Clifford.....	49
3.5.6 Paulsen.....	51
4 20. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE PANPSİŞİZM.....	54
4.1 Strong.....	55
4.2 Bergson.....	56
4.3 Whitehead.....	57
4.4 Russell.....	58
4.5 Teilhard de Chardin.....	60
4.6 Rensch.....	61
4.7 Griffin.....	63
4.8 Seager.....	64
4.9 Strawson.....	66
4.9.1 Fizikselci yaklaşımı.....	66
4.9.2 İçkin doğa argümanı.....	67
4.9.3 Belirimcilik-karşıtı argümanı.....	70
4.9.4 Oluşumcu panpsişist sonuç.....	71
4.10 Panpsişizme itirazlar.....	73
5 SONUÇLAR.....	77
6 KAYNAKÇA:.....	80

21.YÜZYILDA PANPSİŞİZM: FİZİKSELÇİ İÇKİN DOĞA YORUMU

ÖZET

Felsefenin batıda ilk ortaya çıktığı tarihten beri, felsefecilerin üzerinde en çok kafa yordukları konulardan biri zihin konusu olmuştur. Aradan geçen 2500 küsur yıla rağmen zihin, hala, özellikle analitik felsefenin en önemli konularından biri olmayı sürdürmektedir. Zihin dediğimiz fenomene sahip olmanın, sadece insanlar ve üst düzey hayvanlar için geçerli olmadığını düşündüğümüz anda, yavaş yavaş alternatif bir zihin meta-kuramı olan panpsişizmin alanına girmiş oluruz. Panpsişizm, en kaba şekliyle, zihin fenomeninin evrendeki en temel niteliklerden biri olduğunu ve evrenin geneline yayılmış olduğunu söyleyen görüştür. Panpsişizm, felsefenin ilk başladığı zamanlardan bugüne kadar gelmiş, günümüzdeki ana akım belirimci zihin kuramlarına alternatif bir kuramdır ve çoğu zaman düşünülenin aksine, az sayıda felsefeci tarafından savunulmuş olan bir kuram değildir. Felsefe tarihinin en ünlü felsefecileri de dahil olmak üzere, azımsanmayacak sayıda felsefeci bu görüşe sempati duymuştur.

Bu çalışma, öncelikle hem panpsişist kuramın tarihsel gelişimini ve hem de onun farklı yorumlarını göstermeyi amaçlamaktadır. İkinci olarak, bu çalışmada, günümüz analitik felsefesinin önemli isimlerinden Galen Strawson'un, güncel panpsişist yorumu ile, zihinsel olmayan parçalardan, bizim bilmediğimiz bir şekilde zihin ortaya çıkabileceğini söyleyen güçlü belirimciliğe karşı oldukça ikna edici bir itiraz getirdiği gösterilmeye çalışılmaktadır. Strawson güçlü belirimciliğe karşı itirazlarının yanında, evrendeki entitelerin içkin doğasına, en azından bugünkü bilim yöntemlerimizle erişemediğimizi, dolayısıyla bu entitelerin deneyimlemediklerine, bilinçsiz olduklarına dair bir sonuca ulaşamayacağımıza dair de önemli bir sav ortaya atar.

Panpsişizm, açıklamakta ya da anlamakta bu kadar zorlandığımız; bilinç, deneyim, zihin gibi fenomenlere alternatif bir şekilde bakmamızı sağlayan bir kuram olmasının yanında, bu alternatif kanattan çalışılması durumunda da heyecan verici sonuçlara ulaşmamızı sağlama potansiyeline sahip bir kuramdır. Üstelik, bu çalışmada gösterileceği gibi, birden fazla yorumu ile, kendisine yapılan itirazlara karşı sağlam duran, günümüz zihin felsefecileri arasında da gittikçe artan bir ilgiyle karşılanmakta olan bir kuramdır.

Anahtar Kelimeler: Panpsişizm, Hilozoizm, Zihin, Ruh, Nous, İçkin Doğa, Belirim, Galen Strawson, Kombinasyon Problemi

PANPSYCHISM IN THE 21. CENTURY: PHYSICALIST INTRINSIC NATURE VERSION

ABSTRACT

Since the beginning of philosophy in the west, the phenomenon of mind has puzzled philosophers. Even though around 2500 have passed since then, mind is still one of the most widely discussed topics within analytic philosophy. When one begins to wonder whether mind may not be peculiar to humans and high order animals, she dwells in the waters of an alternative meta-theory of mind that is panpsychism. Panpsychism, in the crudest sense, is the view that mind is one of the fundamental properties in the universe and is thoroughly ubiquitous. It has been evolving till our present day since the very beginning of philosophy. It is an alternative mind theory to the prevailing emergentist theories and contrary to popular opinion, it has never been a theory with few supporters. Quite a significant number of philosophers, including highly successful ones, have sympathised with panpsychism.

This work, first and foremost, wants to highlight the historical development of panpsychism and wants to elaborate different versions of it. Secondly, I try to show that, Galen Strawson, one of the foremost figures within today's analytic philosophy, has persuasively argued that strong emergence, —which basically says that we can get mentality from non-mental pieces—, is highly unlikely, even incomprehensible. In addition to his objections against strong emergence, he also convincingly argues that we cannot reach or see through the intrinsic nature of the things with the help of science, at least not till we get an extension of our current scientific approach, which obviously means that we cannot argue that things cannot experience and most entities have no consciousness.

Panpsychism is an alternative theory which enables us to view philosophy's difficult subjects like consciousness, experience, mind from a different angle, and if further work within a panpsychist framework is pursued, I believe such work is capable of producing exciting results. Additionally, as I try to show in this work, panpsychism, with more than a few versions of it, stands pretty tall against its challengers and as a result it is growing more popular amongst contemporary analytic philosophers.

Anahtar Kelimeler: Panpsychism, Hylozoism, Mind, Soul, Nous, Intrinsic Nature, Emergence, Galen Strawson, The Combination Problem

1 GİRİŞ

Batı'da felsefenin tarih sahnesine ilk çıkışından beri, "zihin", felsefecilerin üzerine en çok yazdıkları, üzerinde en çok kafa yordukları konulardan biridir. Antik Yunanların *Nous* dediği, Türkçeye de akıl ya da zihin olarak çevirdiğimiz kavram, hemen tüm Yunan felsefecilerinin, özgün felsefi sistemlerinde en çok kullandıkları kavramlardan biriydi. Aradan geçen 2500 küsur yıla rağmen, zihin hala felsefenin en önemli konularından biri. Hala, özellikle analitik felsefede, felsefecilerin "zihin nedir, bir zihne sahip olmak ne demektir, bilinç nedir, nasıl ortaya çıkmıştır?" sorularına cevap vermeye çalışmaları ve bu cevapların da birbirlerinden çok farklı olması oldukça ilginçtir. Kuşkusuz bunun önemli bir nedeni, bilimin bilinç bilmesini çözme konusunda en azından bugüne kadar yetersiz kalmış olması ve bilimin çözemediği sorunların felsefe alanında yanıtlanmaya çalışılmasıdır. Bilimin son 300 yılda katettiği mesafeyi düşünürsek, zihin ve bilinç konusunda kat edilen mesafe; örneğin, fizik, biyoloji, uzaybilim, tıp vb alanlardaki çok önemli gelişmelere kıyasla ve tüm bu alanlardan da yararlanılmasına rağmen bir hayal kırıklığı olarak nitelendirilebilir.

Çalışmamızın ana konusu olan ve ileriki bölümlerde birçok yorumuyla etraflıca inceleyeceğimiz panpsişizm, en genel tanımıyla, "zihin" in, içinde yaşadığımız evrene tamamen nüfuz etmiş, evrenin en temel özelliklerinden biri olduğunu ileri süren kuramdır. Bu görüşe göre, evrendeki hemen her şeyde bir zihin ya da zihin-benzeri bir özellik vardır. Panpsişizm zihin felsefesinde Antik Yunan haricinde hiçbir zaman ana akım görüş olmamıştır. Günümüz analitik zihin felsefesindeki ana akım da fizikselciliktir. Yine günümüz zihin felsefecilerinin önemli bir bölümü panpsişizmi çok radikal ve tasavvur edilmesi absürt bir görüş olarak tanımlar.¹ Günümüzde töz dualizmini ve idealizmi savunan zihin felsefecisi sayısı oldukça azdır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, durum kısa bir zaman öncesine kadar bu şekilde değildi ve zihin felsefesindeki ana görüş dualizmdi. Panpsişizm ise, zihin felsefesindeki ana akım

---

1 John Searle, "Consciousness and the Philosophers" *New York Review of Books* no 4, 1997: 49-51.

dualizm iken de ana akıma alternatif bir görüş olarak mevcuttu. Çalışmamızın amaçlarından biri panpsişizmin felsefenin ilk çıktığı zamanlardan beri birçok felsefeci tarafından benimsenmiş bir görüş olduğunu göstermektir. Felsefe tarihi boyunca büyük izler bırakmış birçok düşünürün panpsişist görüşleri veya eğilimleri günümüze kadar görmezden gelinmiş, yeterince irdelenmemiştir. Felsefe tarihi boyunca Herakleitos ve Platon'dan tutun, Schopenhauer, La Mettrie, Whitehead, Russell'dan, günümüzde Griffin, Seager, Skrbina ve Strawson'a kadar, bu denli çok sayıda felsefeci tarafından benimsenmiş bir görüşün absürt olarak bir kenara atılması kuşkusuz felsefi inceleme anlamında doğru bir tutum olarak nitelenemez. Panpsişizm, ileriki bölümlerde de göreceğimiz üzere mekanist dünya görüşüne en ciddi alternatifi sunan, daha fazla ilgiyi hak eden, oldukça güçlü argümanlara sahip bir kuramdır.

Çalışmamızın genel hatlarıyla ilgili kısa bir bilgi verecek olursak; ilkin panpsişizmin genel bir tanımını yapıp farklı panpsişist görüşlere kısaca değineceğiz. Burada panpsişizme benzer gibi görünen fakat aslında ondan oldukça farklı görüşler olan Vitalizm (dirimcilik) ve animizmin (canlandırmacılık) panpsişizmle farklarını da açıklayacağız. Panpsişizme benzer ve onunla ilişkili kuramlara değindikten sonra panpsişist kuramın temel argümanlarına değineceğiz. Örneğin devamlılık argümanı (*continuity argument*) ve belirimcilik karşıtı argüman (*non-emergence argument*) gibi argümanları etraflıca ele alacağız.

Çalışmamızın ikinci kısmında Antik Yunan'dan başlayarak farklı felsefecilerin panpsişist görüşlerini ve argümanlarını tarihsel bir sırayla göstereceğiz. Bunu yaparken bir taraftan da panpsişizmin farklı versiyonlarını göstermiş olacağız. Thales, Anaksimandros, Aneksimenes, Herakleitos, Empedokles, Stoacılar, Platon ve Aristoteles'in görüşlerini aktardıktan sonra Skolastik dönemde popülerliğini yitiren, ama dinin genel olarak toplumsal yaşamda ve felsefede etkisini yitirmeye başladığı 15. yüzyıl ile başlayan Rönesans felsefesiyle yeniden can bulan panpsişizm ile devam edeceğiz ve Rönesans zamanında ortaya atılan görüşlerin daha önce savunulan, daha mistik panpsişist versiyonlardan farklılaştığını göstermeye çalışacağız. Rönesans'tan sonra, 20. yüzyıla kadar modern felsefedeki panpsişist görüşleri Spinoza, Leibniz, La Mettrie, Diderot, Schopenhauer, Peirce ve Paulsen'in görüşleri kapsamında inceleyeceğiz.

Çalışmamızın üçüncü kısmında, bilimsel dünya görüşünün hâkim olduğu 20. ve 21. yüzyıllardaki panpsişist felsefeciler Strong, Bergson, Whitehead, Russell, De

Chardin ve Rensch ele alınacak. Daha sonra, 21. yüzyılda panpsişizmin önemli temsilcileri olan David Ray Griffin, William Seager ve Galen Strawson'un farklı yorumları açıklanacak ve Strawson'un fizikselci içkin doğa yorumu özel olarak ele alınacak. Ayrıca çalışmamızın bu son bölümünde Strawson'un görüşlerine ve genel olarak panpsişist kurama karşı getirilen eleştirileri detaylandıracağız. Bu eleştiri ve itirazlara verilen cevaplar ve kendi yorumlarımızla, bu itirazların çoğunun geçersiz kılındığını göstermeye çalışacağız. Çalışmamız zihin felsefesinde alternatif bir akım olan panpsişizmin daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalışmanın yanında, birçok felsefecinin dahi bilmediği bir olguyu, çok önemli birçok felsefecinin panpsişist bir görüşe sahip olduğunu göstermeye de çalışacaktır. Mekanist dünya görüşünün zihin ve bilinç konularına çözüm getiremediğini göstermek, ve zihin felsefesinin de, zihin ve bilinç fenomenlerinin açıklanması açısından belirimci fizikselci taraf yerine panpsişist taraftan ilerleyerek aşama kaydedebileceğini göstermek çalışmamızın temel amacı olacaktır.

2 BİR META KURAM OLARAK PANPSİŞİZM

Panpsişizm kelimesi Yunancada tam, bütün anlamına gelen *pan*, ve ruh ya da zihin anlamına gelen *psukhe* kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Panpsişizm zihnin her yerdeliği olarak Türkçeye çevrilebilir ancak bu panpsişizm için oldukça genel ve basit bir tanımlama olur. Panpsişist kuramın farklı versiyonları bulunmakla birlikte, temelde anlatılmak istenen zihnin evrenin en temel özelliklerinden biri olduğudur ve evrenin hemen her noktasında bir gerçek olarak karşımıza çıktığıdır. Günümüzde felsefecilerin ve insanların çoğunluğu; insanların ve üst düzey, insana yakın hayvanların (at, köpek, şempanze vb) bir zihne sahip olduğunu kabul eder. Panpsişistler ise zihnin sadece bu kadar kısıtlı sayıdaki canlı türü ile sınırlanamayacağını düşünürler ve insan zihni kadar gelişmiş olmasa da, zihin benzeri özelliklerin tüm hayvanlarda bulunduğunu, ve hatta hayvanların da ötesine

geçerek hücrelerin, moleküllerin, atomların ve quarkların da zihin benzeri bir özelliğe sahip olduklarını iddia eder. Tabii panpsisist düşünceye sahip felsefecilerin tümü, hangi tür canlıların veya maddelerin zihin benzeri özelliklere sahip olduğu konusunda aynı şekilde düşünmezler. Örneğin içlerinden kimi, bitkilerin zihin benzeri bir özelliğe sahip olduğunu savunurken, kimi panpsisist düşünceyi savunan felsefeci bitkilerde zihinden söz edilemeyeceğini düşünür. Yahut kimisi hücrelerin bir zihne sahip olduğunu savunurken diğerleri buna karşı çıkar. İlerleyen kısımlarda birçok felsefecinin farklı panpsisist düşüncelerini göstermeye çalışacağız. Burada akılda tutulması gereken husus, panpsisistlerin zihnin ya da zihinsel özelliklerin genelde düşünüldüğünden çok daha geniş bir entite kitlesinde mevcut olduklarını iddia ettikleri hususudur.

Panpsisizm, zihnin evrende ne derecede yaygın olduğuyla ilgili bir kuramdır. Panpsisistlerin çoğu, insan zihninin evrende bildiğimiz en karmaşık zihin olduğunu kabul eder. Bir başka deyişle, zihnin, evrenin geneline yayılmış insan harici entiteler ve nesnelere dahi var olduğunu söylerken, bunların insan zihni kadar gelişmiş olmayacağını teslim ederler. Panpsisizm, zihnin nasıl çalıştığını söyleyen bir kuram değildir. Zihin felsefesi ile ilgilenen tüm felsefeciler gibi, panpsisizmi savunan çoğu felsefeci de zihnin nasıl işlediğini anlatmaya çalışır fakat bu onların panpsisist anlayışıyla doğrudan bağlantılı değildir. Kişi hangi zihin kuramını savunursa savunsun panpsisist olabilir. Örneğin panpsisizmi savunan bir felsefeci, zihin kuramı olarak tip özdeşliği kuramını (*type identity theory*) ya da işlevselciliği (*functionalism*) zihni en iyi açıklayan kuram olarak görebilir, bu onun panpsisist anlayışını etkilemez. Başka bir deyişle, panpsisist kuram bir meta kuramdır. Panpsisistler, zihin diye adlandırdığımız fenomen hangi kuramla açıklanırsa açıklansın bu açıklamanın sadece insana özgü değil, az çok benzer şekilde, evrendeki diğer entite türlerini de kapsamaması gerektiğini düşünürler. Zihin kavramını tümünden reddeden eleyici kuram (*eliminativism*) ya da zihnin sadece insana özgü olduğunu iddia eden kuramlar dışındaki tüm zihin kuramları panpsisizm ile birlikte ele alınabilir.

Panpsisizm, batı felsefesindeki tarihsel gelişiminde evrendeki her şeyin bir ruha ya da "akıl"a sahip olduğu düşüncesiyle başlamış, zamanla ruh kavramının gözden düşmesiyle birlikte, her şeyin bir zihne ya da deneyimleyen (bazı felsefecilere göre hisseden) bir içkin doğaya sahip olması düşüncesiyle günümüze kadar gelmiştir. Panpsisizm kendisine benzeyen görüşlerle paralel şekilde evrimleşmiş bir düşüncedir ve panpsisizmi ona benzer görüşlerle karıştırmamak için, onun bu benzer görüşlerden farklarını idrak etmek önemlidir. Ele alacağımız bu benzer

görüşler animizm, vitalizm (dirimcilik), hilozoizm (canlı maddecilik), panteizm ve panenteizmdir.

2.1 Panpsişizme Benzer Kuramlar

Latince nefes, ruh anlamına gelen *anima* kelimesinden türeyen animizm, nesnelere de dahil olmak üzere evrendeki her şeyin bir ruha sahip olduğunu savunan mistik bir düşüncedir. Özellikle yazılı tarih öncesi toplumlarda ve kabile hayatı yaşayan toplumlarda görülen bu düşünceye göre evrendeki her şey canlı olmasının yanında bir ruha sahiptir. Örneğin bir su perisinin bir nehirde yaşaması ve perinin söz konusu nehrin ruhu olması; perinin öfkelenmesinde nehrin taşması, ya da nehrin sularının azarak insanların boğulmasına sebebiyet vermesi şeklinde bir düşünce animist bir inanişaya örnektir. Animizm günümüzde hâlâ kabile hayatı yaşayan toplumlarda görülen, daha çok spiritüel, dinî bir inaniştir ve evrendeki her şeyin zihinsel bir niteliğe sahip olduğunu savunan panpsişizm ile karıştırılmamalıdır. Panpsişist düşünce nesnelere bir ruha sahip olduğunu iddia etmez. Antik Yunan'daki panpsişist düşüncede geçen ruh ifadesi, mistik/spiritüel bir anlayıştan çok "bilinç" ya da "akıl"ı kastedilen bir ifadedir.

Hilozoizm (canlı maddecilik) Yunancada madde anlamına gelen *hyle* kelimesi ile yine Yunancada yaşam anlamına gelen *zoe* kelimesinin birleşiminden oluşur. Tüm maddelerin yaşam barındırdığını ileri süren öğretilerdir. Yunanların panpsişizmi, hilozoist öğeler barındıran bir panpsişizm türüydü. Panpsişizme benzer kuramlar arasında ona belki de en yakın kuram hilozoizmdir, öyle ki, tarih boyunca panpsişizmi savunan birçok düşünür aynı zamanda hilozoist eğilimlere sahipti. Örneğin çalışmamızda inceleyeceğimiz La Mettrie'nin panpsişizmi hilozoist bir panpsişizmdi. Dolayısıyla 20. yüzyıla kadar etkisini sürdüren hilozoist düşünceyi panpsişist bir düşünce olarak ele almak mümkündür.² Bir başka şekilde, panpsişizmin aşamalı gelişiminde hilozoizm, panpsişizmin 20. yüzyıldan önceki halidir denebilir.

Hilozoizm ile sıklıkla karıştırılan vitalizm (dirimcilik), maddi her şeyin canlılık da içerdiğini söyleyen hilozoizmden farklı olarak canlı maddelerin ya da nesnelere,

---

2 David Skrbina, *Panpsychism in the West* (Cambridge: MIT Press, 2005), 20.

içerdikleri bir yaşam gücü (*life force*) sebebiyle bu gücü içermeyen cansızlardan farklı olduklarını iddia eder. Buna göre doğa bilimlerinin açıklayamayacağı bir fenomen olan yaşam gücü maddeye yaşam verir. Bir zamanlar teologlar tarafından olduğu kadar biyologlar tarafından da savunulan bu görüş, panpsişizm ile ilgisi olmayan, günümüzde bilimin reddettiği ve gözden düşmüş bir görüştür.

Panteizm en basit haliyle, her şeyin, tüm evrenin Tanrı olduğunu savunan görüştür. Panpsişizmi savunmak panteist olmayı gerektirmez çünkü panteizm bize zihin sahibi tekil entitelerle ilgili pek bir şey söylemez. Yine de en ünlüsü Benedictus Spinoza olmak üzere bazı panpsişist felsefeciler aynı zamanda panteisttirler. Panenteizm ise Tanrı'nın evrenin her alanına zuhur ettiğini öne süren görüştür. Buna göre Tanrı evrendeki tüm maddelerin de içine işlemiş olmalıdır. Panteizm ve Panenteizm panpsişizm ile bazen karıştırılır. Burada şu ayrımın farkına varmak önemlidir: Panpsişistler zihnin evrenin en temel özelliklerinden biri olduğunu söylerken burada genellikle tek bir zihinden bahsetmezler. Genellikle her bir entite ya da özne kendine ait bir zihne ya da bilince sahiptir. Panenteizmde ise genel olarak tek bir Tanrı'dan ve bu Tanrı'nın özünün evrendeki entitelere nüfuzundan bahsedilir. Dolayısıyla panpsişizm genellikle pluralist bir yaklaşımda iken panenteizm monist bir yaklaşım içerisindedir.

Son olarak ele alacağımız iki görüş Pansensizm (tümduyuculuk) ve Paneksperientalizm (tümdeneyimselcilik) ise aslında panpsişizmin alt versiyonlarıdır. Pansensizm, isminden de anlaşılacağı gibi, her şeyin bir duyarlılığa sahip olduğunu iddia eder. Bu görüşe göre evrendeki her şeyin (ya da hemen her şeyin) dış uyarıcılara ve etmenlere tepki vermesini sağlayan, zihin benzeri (bir nevi algı ya da bilinç gerektiren) bir duyarlılık mekanizması vardır. Paneksperientalizm ise her nesnenin öznel deneyimi mümkün kılan bir içkin doğaya sahip olduğunu öne sürer.

2.2 Belirimciliğe Bir Alternatif Olarak Panpsişizm

Daha önce de belirttiğimiz gibi, günümüz zihin felsefesinde ana akım fizikselciliktir (*physicalism*). Genel anlamda evrenin somut gerçekliğinin fiziksel olduğunu söyleyen fizikselcilik, zihin felsefesi alanında ise zihinsel olan her şeyin aslında fiziksel olduğunu, ya da en azından fiziksel bir kaynağa dayandığını iddia eder. İş “zihin nasıl ortaya çıkar, bilinç nasıl ortaya çıkar?” gibi sorulara cevap bulmaya

geldiğinde felsefeciler iki seçenekten birini seçmek zorunda kalır. Bunlardan ilki belirimcilik (*emergentism*), ikincisi ise panpsişizmdir. Belirimcilik genelde tarihi (*diachronic*) ya da eş zamanlı (*synchronic*) belirimcilik olarak iki şekilde karşımıza çıkar. Tarihi belirimcilik, zihnin ya da bilincin, evrimsel gelişimin bir aşamasında belirildiğini iddia eden görüştür. Panpsişizm ise tersine zihnin ya da zihinsel özelliklerin en baştan beri var olduğunu iddia eder. Eş zamanlı belirimcilik ise özgül bir zaman diliminde, zihinsellik içermeyen parçaların henüz nasıl gerçekleştiğini anlamadığımız bir kombinasyon ya da aranjman yoluyla birleşmesiyle, zihnin belirildiğini iddia eden belirimcilik türüdür.

Zihin felsefesinde, “zihin nasıl ortaya çıktı?” sorusuna tarihi belirimcilerin verdiği cevap “evrimin bir aşamasında ortaya çıktı” şeklinde olacaktır. Ancak zihnin evrimin bir aşamasında nasıl ve neden ortaya çıktığını açıklamak gerçekten çok zordur. Buna karşılık panpsişist kuramın cevabı ise “zihin zaten hep vardı” ya da “zihinsel özellik her şeyde zaten mevcut” şeklinde olacaktır. Panpsişizme göre daha büyük parçaları oluşturan mikro parça ya da entitelerde zaten bir zihin ya da zihinvari özellik olduğu için bütünün toplamında da zihin olması, hatta daha gelişmiş bir zihin olması doğal bir sonuçtur.

Günümüz felsefe dünyasında zihnin ya da bilincin ortaya çıkışıyla ilgili en çok taraftar bulan görüş belirimciliğdir. Burada eş zamanlı belirimciliğin güçlü ve zayıf belirimcilik şeklinde iki farklı türü olduğunu ve zihin felsefesi bağlamında panpsişizmin genelde karşısında yer alan ontolojik belirimcilik diye de adlandırılan güçlü versiyonu olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Güçlü belirimciliğe göre ortaya çıkan yeni seviyede, alt seviyelerden farklı yasa veya düzen ve nedensel güçler devreye girer³. Zayıf belirimcilikte ortaya çıkan yeni seviye önceden kestirilemez olmakla birlikte aslında fiziğin temel nedensel süreçleri sonunda ortaya çıkan ve bütünün toplamından farklı olmayan bir seviyedir. Örnek olarak arabaların neden olduğu trafik sıkışıklığını verebiliriz. Genelde zihinle ilgili olarak kastedilen ise, zihinsel özelliği olmayan maddelerden zihinsel bir nihai seviye ortaya çıkmasıdır ki, bu yeni seviye bileşenlerinden tamamen farklı bir seviyedir. Zayıf belirimcilik panpsişistler tarafından kabul edilen belirimcilik türüdür. Zayıf belirimcilikte bütünden parçalara indirgeme mümkün olabilir. Güçlü belirimcilik ise panpsişist görüşün genel olarak karşısında yer alır, çünkü güçlü belirimcilikte bütünden parçalara indirgeme yapılamaz ve hatta bütünden parçalara doğru aşağı yönde nedensellik olduğu

---

3 Philip Clayton, *Mind and Emergence: From Quantum to Consciousness* (Oxford: OUP, 2004), 9.

(*downward causation*) kabul edilir. Ancak ileride göstereceğimiz gibi ana akım panpsişist görüşü temsil etmiyor olsalar da, 21. yüzyıl panpsişist felsefecilerin bir kısmı güçlü belirimciliği de kabul ederler.

Panpsişist kuramın felsefe tarihi boyunca gelişimine ve panpsişist eğilime sahip felsefecilerin yorumlarına geçmeden önce, genel hatları çerçevesinde panpsişizmin argümanlarına değinmek faydalı olacaktır. Lakin bu argümanlar tekrar tekrar benzer şekillerde, inceleyeceğimiz panpsişist felsefecilerin görüşlerinde karşımıza çıkacaktır. Panpsişizm genel olarak belirimciliğin karşısında yer alan bir görüştür ve belki de bundan dolayı panpsişist argümanların en çok kullanılanı belirimcilik karşıtı argümandır (*non-emergence argument*).

2.3 Panpsişist Kuramın Argümanları

Panpsişist kuramı savunan felsefecilerin sayısının çokluğu, absürt ve saçma olmakla suçlanmış bir kuram için, bu çalışmada göstermeye çalışacağımız gibi oldukça şaşırtıcıdır. Yine panpsişizm adına ortaya konan argümanların sayısı da oldukça fazladır. Paul Edwards'ın 1967 yılındaki panpsişizm karşıtı makalesinden beri panpsişist argümanlar genellikle genetik argümanlar ve analogik argümanlar olarak sınıflandırılıyordu⁴. Son zamanlarda yapılan en detaylı sınıflandırma ise David Skrbina'nın *Panpsychism in the West* adlı kitabında yaptığıdır. Skrbina burada 11 farklı panpsişist argümana işaret eder⁵. Onun yukarıda değindiğimiz belirimcilik karşıtı argümanın dışındaki betimlediği diğer on argüman; yerleşik güçler argümanı (*indwelling powers argument*), devamlılık argümanı (*argument by continuity*), ilk ilkeler argümanı (*argument from first principles*), tasarım argümanı (*argument by design*), teolojik argüman (*theological argument*), evrim argümanı (*evolutionary argument*), dinamik hassasiyet argümanı (*dynamic sensitivity argument*), otorite argümanı (*argument from authority*), doğallaşmış zihin argümanı (*naturalized mind argument*), kalan son adam argümanıdır (*last man standing argument*).

Panpsişist kuramın da hemen her kuram gibi varyantları ve farklı yorumları vardır ve dolayısıyla tüm panpsişist felsefeciler bu argümanların hepsine birden sahip çıkmaz.

4 Paul Edwards, "Panpsychism" *The Encyclopedia of Philosophy* içinde, ed. P. Edwards. (Macmillan, 1967), 25.

5 Skrbina, *Panpsychism in the West*, 250-253.

Genellikle bunların içinden üç ya da dört tanesini savlarına destek olarak kullanırlar. Çalışmamızda felsefe tarihi boyunca panpsişizmin gelişim sürecini farklı felsefeciler ile gösterirken, bu argümanlara tekrar tekrar daha detaylı olarak da değinmiş olacağız. Bununla birlikte, burada belirimcilik-karşıtı argüman başta olmak üzere bu argümanları kısaca açıklamak faydalı olacaktır.

2.3.1 Belirimcilik-karşıtı argüman

Belirimcilik-karşıtı argüman genel olarak evrimin herhangi bir aşamasında, zihnin birdenbire radikal bir şekilde belirmiş olamayacağını iddia eden argümandır (tarihi belirimciliğe karşı argüman). Bunun dışında zihinsel nitelik taşımayan maddenin ya da mikro bileşenlerin, belirli bir şekilde birleşerek zihin niteliği taşıyan bir madde ya da karmaşık bir sistem ortaya çıkaramayacağı şeklinde bir argüman olarak da ortaya konmuştur (eş zamanlı belirimciliğe karşı argüman). Daha önce de belirttiğimiz gibi panpsişizm genel olarak belirimciliğin tam karşısında yer alır. Lakin en klasik anlamıyla panpsişizm, zihnin ya da zihinvari niteliğin evrenin en başından beri var olduğunu savunur. “Zihinsel olmayandan zihinsel olan türeyemez” görüşü de belirimcilik-karşıtı argümandır. Örneğin Antik Yunan düşünürlerinin “hiçten hiçbir şey çıkmaz” görüşü ve bu görüşün Epikouros ve Lukretius tarafından formüle edilen “insanın özgür iradesi bir anda hiçten ortaya çıkamayacağına göre irade atomların içinde olmalıdır” yorumu belirimcilik-karşıtı argümana örnek olarak verilebilir. Radikal ve güçlü belirimciliğe karşı, günümüzde en kapsamlı argüman, ileride göstereceğimiz gibi Galen Strawson tarafından yapılmıştır.

Panpsişist felsefecilerin hemen hepsi radikal belirimciliğe karşı bir tavır içinde olmalarına rağmen, zayıf belirimcilik birçoğu tarafından kabul edilir. Thomas Nagel 1979 yılında yayımlanan *Ölümcül Sorular (Mortal Questions)* isimli kitabının panpsişizm ile ilgili bölümünde bir tanım yapmıştır. Nagel, bir felsefeciyi panpsişizm sonucuna götüren 4 tane öncül betimler. Bu öncülleri sıralarsak:

- i) Maddi yapı: İnsan dahil olmak üzere yaşayan her organizma karmaşık (complex) bir maddi sistemdir. Özel bir şekilde bir araya gelmiş birçok parçadan oluşur. Bu maddi sistemi oluşturmak için madde dışında herhangi bir bileşen gerekmez.

- ii) İndirgenemezlik: Düşünce, hissiyat, duygu, duyu, tutku vs bu maddi sistemin fiziksel nitelikleri değildir ve sadece fiziksel niteliklerin içeriği olarak açıklanamazlar.
- iii) Gerçekçilik: Buna rağmen, bunlar da olmayan bir şeyin nitelikleri değildir, bunlar da organizmanın nitelikleridir.
- iv) Belirim olanaksızlığı (*nonemergence*): Karmaşık sistemlerin beliren nitelikleri yoktur. Karmaşık bir sistemin nitelikleri, bileşenlerinin nitelikleri ya da bileşenlerin birleştikleri zaman birbirleri üzerindeki etkilerinden türer. Belirim olması demek (*emergence*) sistemin gözlemlenen özelliği bileşenlerinin niteliklerinden türeyemez demektir. Fakat bu bizi ya sistemin bizim henüz farkında olmadığımız farklı bileşenleri olduğu, ya da bildiğimiz bileşenlerin bizim henüz keşfetmediğimiz farklı nitelikleri olduğu sonucuna götürmelidir⁶.

Buradan yola çıkarak; fiziksel niteliklere indirgeyemediğimiz, fakat bir şekilde organizmanın bileşenlerinden türemek zorunda olan zihinsel nitelikler mevcut olduğuna göre, bu zihinsel niteliklerin organizmanın bileşenlerinin içinde gayrifiziksel nitelikler şeklinde mevcut olmaları gerekir. Nagel'in belirimcilik yorumu daha önce de değindiğimiz güçlü belirimcilik yorumudur. Strawson'un kaba belirimcilik (*brute emergence*) diye adlandırdığı bu belirimcilik türüne hemen tüm panpsişist felsefeciler karşı çıkmak durumundadır. Çünkü gayet tabii ki, zihnin evrimin bir aşamasında radikal bir şekilde ortaya çıktığını veya ortaya çıkan bu fenomenin, parçalarından tamamen farklı bir nitelik taşıdığını kabul eden bir felsefeci, diğer taraftan zihnin zaten evrenin başlangıcından beri var olduğunu, ya da bütünü oluşturan parçaların da bütün derecesinde olmasa da bir nevi zihinsel özellik taşıdığını kabul ederse kendisi ile çelişmiş olur. Belirimciliğin zayıf belirimcilik olan ikinci yorumu ise panpsişizm ile çelişmez. Daha önce belirttiğimiz gibi panpsişizm genel olarak belirimciliğe karşı bir görüştür. Bununla birlikte tüm panpsişist felsefeciler belirimcilik karşıtı değildir ve değişik biçimlerde belirimcilik bazı panpsişist felsefecilerin görüşlerinde kendine yer bulur.

David Chalmers 2015 yılında yayımlanan "Panpsişizm ve Panprotopsişizm" isimli makalesinde, panpsişist felsefecilerin görüşlerini, oluşumcu (*constitutive*) ve oluşumcu olmayan (*nonconstitutive*) panpsişizm arasında yaptığı ayırım ile

---

6 Thomas Nagel, *Mortal Questions* (Cambridge:Cambridge University Press, 1979), 182.

sınıflandırmıştır⁷. Buna göre insan ve insana yakın hayvanların zihnini, temel olmayan (*non-fundamental*), mikro-deneyim ya da mikro-bileşenlerin üzerine kurulan (*grounded in microexperience*) bir makro zihin olarak gören panpsişizm türü oluşumcu panpsişizm türüdür. Panpsişist felsefecilerin çoğunluğu oluşumcu panpsişisttir. Oluşumcu olmayan panpsişizmde ise, yine bir mikro-deneyim-makro-deneyim ayrımı olmakla birlikte, makro-deneyim mikro-deneyimin üzerinde kurulmamıştır. Makro-deneyim mikrofizik ya da mikro-deneyimden farklı bir şekilde, ama onlardan, ve belirim sonucu ortaya çıkar⁸. Bir başka deyişle, makro deneyim mikro deneyimden inşa edilmemiştir, mikro entititelerden ya da onların birbirleri arasındaki etkileşimlerin nedensel ürünüdür. Yapı olarak onlardan farklıdır. Bu yeni bir temel seviyedir. Oluşumcu olmayan panpsişistler belirimci panpsişistlerdir. Belirimci panpsişizm genel olarak 21. yüzyılda başlamış bir görüştür. Belirimci panpsişizme örnek olarak Greg Rosenberg'ın katmanlı belirimci panpsişizmini ve çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ele alacağımız William Seager'ın füzyoncu panpsişizmini örnek gösterebiliriz.

2.3.2 Yerleşik güçler argümanı

Yerleşik güçler argümanı; tüm nesnelerin, içlerinde, zihinsel faaliyetlerle bağlantılı olan, belirli güçler barındırdığını iddia eden argümandır⁹. Özellikle hilozoistlerin tarih boyunca sık kullandıkları bir argümandır. Bu argümana göre maddenin içinde yerleşik güçler vardır. Antik Yunanlardaki *psukhe* ya da ruhun evrenin her alanına dağılmış olduğu, ve o nasıl ki insanın içinde yerleşik bir güç ise, evrendeki diğer nesnelerin içinde de aynı şekilde var olduğu argümanı klasik bir yerleşik güç argümanıdır. Yine *psukhe*ye benzer bir şekilde, Yunanlar "hareket"i yerleşik bir güç olarak görmekteydiler. Hareket, akıl ya da ruh sahibi olan canlılara mahsus bir yerleşik güç idi. Dolayısıyla hareket kabiliyeti olan her nesne, bir nevi zihne —ya da ruha— sahip olmak durumundaydı.

---

7 David Chalmers, "Panpsychism and Panprotopsychism," *Consciousness in Physical World* içinde, ed. Torin Alter ve Yurin Nagasawa, (Oxford: OUP, 2015), 253.

8 Agm.

9 Skrbina, *Panpsychism in the West*, 250.

2.3.3 Devamlılık argümanı

Bir çeşit analogi argümanı olan devamlılık argümanı, doğada zihin konusunda bir devamlılık olması gerektiğini iddia eder. Argümana göre, ortak bir ilke evrendeki tüm nesnelere bulunmalıdır. Nasıl ki insanlarda ve insana yakın hayvanlarda zihin varsa, zihnin ya da zihinvari niteliklerin evrendeki diğer canlı ya da nesnelere de bulunduğunu düşünmemiz gerekir. Aynı zamanda zihne sahip olan ile zihne sahip olmayan ayrımının nasıl ve nerde yapılacağı sorunuyla sebebiyle panpsişist felsefecilerin bu çizginin çekilmesine tümenden karşı çıkmaları da devamlılık argümanı olarak kabul edilebilir¹⁰. Devamlılık argümanı felsefe tarihi boyunca panpsişistlerin en çok kullandıkları günümüzde de hala panpsişist felsefecilerin kullanmaya devam ettikleri bir argümandır.

2.3.4 İlk ilkeler argümanı

Aslında panpsişizmin temel argümanı diyebileceğimiz bu görüş, zihnin, evrenin en temel niteliklerinden biri olduğunu ve evrenin her aşamasında mevcut olduğunu savunur. Buna göre zihin zaman içinde türemiş ya da belirmiş bir fenomen değildir, zaten en baştan beri vardır. Skrbina bu argümana uygun bir isim bulmak için Aristotelesçi metafiziksel bir terim kullanmayı seçmiş ve bu argümanı ilk ilkeler argümanı olarak tanımlamıştır¹¹. Bu argüman panpsişizmin temel argümanı olduğundan belirimci panpsişistler haricindeki tüm panpsişist felsefecilerin kullandığı bir argümandır.

2.3.5 Tasarım argümanı

Daha çok Tanrı'nın varoluşunu ispatlamak amacıyla kullanılmış olan bu argüman, evrende hassas dengeler üzerine kurulu, oldukça şaşırtıcı bir düzen olduğunu söyler. Buradan yola çıkarak evreni yaratan bir Tanrı olması gerektiği sonucunu çıkaran felsefecilerden farklı olarak panpsişist felsefeciler, bu düzenin evrensel bir zihin

---

10 Age.

11 Age.

sayesinde olduğu sonucuna varmışlardır. İlk olarak Platon'un dile getirdiği ve genelde alem ruhu (*world-soul*) diye tanımlanan bu evrensel zihin evrendeki her şeyin nedenidir ve fiziksel evrenin düzeni ve sürekliliği onun sayesinde gerçekleşir. Bu, aynı zamanda, zihnin evrenin en temel niteliklerinden biri olması manasına gelir. Alem ruhu görüşüne sahip olan panpsişist felsefecilere göre bu evrensel zihin her şeyin nedenidir ve tüm evrene nüfuz etmiştir. Bir başka deyişle, tüm nesnelere içinde bu evrensel zihnin bir parçası bulunur.

2.3.6 Teolojik argüman

Panenteist-panpsişist ya da panteist-panpsişist felsefecilerin kullandıkları teolojik argüman, Tanrı'nın her yerdeliğinden (*omnipresence*) yola çıkar. Buna göre, Tanrı her yerde olduğundan Tanrı'nın ruhu ve zihni de evrendeki her şeyin içinde bulunmak durumundadır. Bu panenteist yorumdur. Panteist yoruma göre ise her şey zaten Tanrı'dır ve evrende —yani Tanrı'da— mevcut olan her şey, Tanrı'nın ruhundan bir parça olmak —ya da onun ruhundan pay almak— durumundadır. Hıristiyan din adamı Aziz Francis, Rönesans felsefecisi Campanella ve modern felsefenin ünlü panteist felsefecisi Baruch Spinoza teolojik argümanı kullanmışlardır.

2.3.7 Evrimci argüman

Evrimsel argüman, felsefe tarihi boyunca panpsişizmin kullandığı belirimcilik-karşıtı argümanın ve devamlılık argümanının, 1800'lerden sonra evrim kuramıyla desteklenerek kullanılan halidir diyebiliriz. Evrimsel süreç içerisinde, zihnin, sürecin hangi aşamasında ortaya çıktığını gösterebileceğimiz ya da tespit edebileceğimiz bir zihne geçiş noktası olmadığını iddia eden bu argümandır. Bu argümanı savunanlar genelde tek hücreli canlılardan hangi özgül canlıya geçişte artık bir bilince ya da zihne sahip olan bir canlıdan bahsedebileceğimiz gibi bir ayrım olmadığından, her tür canlının bir nevi zihin, bilinç ya da duyarlılık sahibi olduğunun kabul edilmesi gerektiğini düşünürler. Bu argümana göre tüm canlılar tek hücreli canlılardan türediğine göre, belirimciler hiyerarşik ya da filogenetik sistemin hangi aşamasında zihnin belirdiğini göstermekle sorumludur. Bu da gerçekten hiç kolay değildir. Bunun yerine tek hücreli canlının dahi bir nevi bilince ya da zihne sahip olduğunu savunmak daha kolaydır. William Clifford, Ernst Haeckel, Bernhard Rensch, Thomas

Nagel gibi birçok felsefeci evrimci argümanı panpsişist görüşlerine dayanak olarak kullanmışlardır.

2.3.8 Dinamik hassasiyet argümanı

Dinamik hassasiyet argümanı panpsişist felsefecilerin en çok kullandıkları argümanlardan biridir ve bir tür analogi argümanıdır. Bu argüman şu şekilde formüle edilir: Yaşayan tüm canlı sistemlerin duyumsamasını ya da deneyimlemesini sağlayan, onların etrafındaki çevreye olan dinamik hassasiyetidir. Bu insanlar için doğru olduğu kadar, tek hücreli en basit canlılara kadar böyledir. Tüm fiziksel sistemler dinamik ve interaktif olduğuna göre, buradan yola çıkarak, evrendeki her şeyin de bir nebze kadar deneyimlediğini ya da duyumsadığını düşünebiliriz¹². İlk defa Charles Sanders Peirce tarafından detaylı olarak formüle edilmiş bu görüşe göre tüm maddeler belirli bir oranda dinamik olduğuna göre, bu olgunun hissetmeyi mümkün kılan bir içsel yapı ile ilişkilendirilmesi gerekir.

2.3.9 Otorite argümanı

Otorite argümanı, aslında felsefi bir argüman ya da doğrudan panpsişizmi destekleyen bir argüman değildir. Bu argümana göre, felsefe tarihi boyunca zihin ve bilinç üzerine çalışmış felsefecilerin içinde azımsanamayacak sayıda felsefeci panpsişist görüşü savunmuş ve panpsişizmin doğruluğunu ispat etmeye çalışmıştır. Bu kadar çok sayıda felsefecinin felsefe tarihi boyunca benimsediği ve hâlâ da kendine taraftar bulmaya devam eden bir kuram, bir kenara itilemeyecek, göz ardı edilemeyecek bir kuram olmak durumundadır. Bu argüman daha çok günümüzde panpsişizmi akla aykırı ve absürt diye niteleyen felsefecilere karşı kullanılan bir argümandır. Bu çalışmanın amaçlarından biri de panpsişizmin aslında felsefe tarihi boyunca birçok önemli felsefeci tarafından benimsenmiş olduğunu göstermek ve bu olgunun görmezden gelinmemesi gerektiğini göstermektir.

---

12 Age.

2.3.10 Doğallaşmış zihin argümanı

Süreç felsefecisi David Griffin'e göre panpsişizm zihin fenomenini doğallaştırır. Bu Skrbina'ya göre panpsişizmin sayesinde "zihin" in dünyanın doğal düzeni içine entegre olması demektir ve zihin ile ilgili hiçbir kuram, zihni doğanın bir parçası haline getirmek konusunda panpsişizme yaklaşamaz¹³.

2.3.11 Kalan son adam argümanı

Descartes ile başlayan beden-zihin problemi konusunda, felsefe dualist ya da materyalist bir anlayış ile hatırı sayılır bir ilerleme kaydedememiştir. Zihin konusunda felsefeciler arasında bir konsensus olmadığı gibi, kuramların sayısının çokluğu şaşırtıcıdır. Doğa bilimlerindeki ilerlemeye rağmen, hâlâ bilinç bilmececi yakın zamanda çözülebilecek bir sorunsal görüntüsü çizmemektedir. Skrbina'nın son adam argümanı adını verdiği ve birçok panpsişist felsefeci tarafından dillendirilmiş bu argümana göre, dualist ve materyalist yaklaşımlar zihin ve bilinç konularında hatırı sayılır bir ilerleme kaydedemediğinden, elimizde kalan alternatif üçüncü yaklaşım panpsişizmdir ve bu üçüncü yaklaşım daha fazla ciddiye alınarak, onun üzerinde çalışılması ve geliştirilmesi gerekir¹⁴.

3 ANTİK YUNAN'DAN 20. YÜZYILA BATI FELSEFESİNDE PANPSİŞİZM

Daha önce de belirttiğimiz gibi, felsefe tarihinde panpsişist görüşe sahip felsefecilerin sayısının fazlalığı şaşırtıcıdır; öyle ki, batıda felsefenin ilk ortaya çıktığı

---

13 Age., 253.

14 Age.

tarihte, felsefe, panpsişist kuram ile birlikte doğmuştur denebilir. İlk felsefeci olarak kabul edilen Thales bir panpsişist idi. Antik Yunandaki hâkim görüş hilozoist görüş olduğundan Antik Yunan felsefecilerinin çoğunluğu panpsişist görüşlere sahiptiler.

3.1 İlkçağda Panpsişizm

Hilozoist —yani canlı maddeci— görüş, daha düşünce tarihinin ilk felsefeci olarak kabul edilen Thales'te görülür. Mitolojik düşünce ve dinî açıklamalar ile yetinmeyip, dünyayı anlamak ve hakikati kavramak için rasyonel düşünceyi esas alan Antik Yunan felsefecileri, bu şekilde bugün kabaca Batı felsefesi olarak sınıflandırdığımız geleneğin de başlamasına sebebiyet vermişlerdi. Antik Yunan felsefecileri sıfırdan bir başlangıç ya da yaratılışı düşünmemişler, tersine evrenin ve maddenin ezeli ve ebedi olduğunu düşünmüşlerdir. Antik Yunan'ın önemli bir inancı “hiçten hiçbir şey çıkmaz” düşüncesidir. Antik Yunan'ın doğa felsefecileri özellikle varlık, doğa ve bilgi alanlarında soruşturmaya girmişler, varlık ve doğayı anlamak için de ister istemez kendilerini akıl, ruh, madde ve canlılık konularıyla ilgilenirken bulmuşlardır. Dolayısıyla panpsişist görüşün ilk olarak burada ortaya çıkması tesadüf değildir.

3.1.1 Sokrates öncesi felsefeciler

Sokrates öncesi felsefecileri, gerçekliğin tek bir tözden oluştuğunu düşünen monist felsefeciler ve birçok tözden oluştuğunu düşünen pluralist felsefeciler olarak ayırarak yapılan sınıflandırmayı burada biz de kullanacağız. Böylece, panpsişizmin mutlaka monist olmayı gerektirmediğini de göstermiş olacağız.

3.1.1.1 Monistler

İyonya Okulu felsefecileri olan Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes özellikle ilk neden-arkhe konusu üzerine yoğunlaşmışlardı. Onlara göre doğanın belli bir düzen içinde davrandığı yadsınamaz bir olguydu ve evrendeki tek gerçeklik de madde idi. Dolayısıyla İyonya Okulu felsefecileri materyalist ve monist bir görüşe sahiptiler. Bu üçlüden Thales ve Anaksimenes panpsişist görüşlere sahiptiler. Evrendeki tüm

maddelerin kendisinden türediği arkhenin su olduğunu düşünen Thales'e göre hareket, ruh ya da zihin olarak çevirebileceğimiz *psukhe* tarafından gerçekleştirilmek zorunda idi. Burada Sokrates öncesi felsefecilerde ruh ve akıl ya da zihin ayrımının henüz yapılmadığını, ruhun akıl veya zihin manasında kullanıldığını hatırlatalım. Yine aynı şekilde, sadece Thales için değil, hemen tüm Antik Yunan felsefecileri için de hareket bir canlılık göstergesi idi. Özellikle mıknatıs taşının etrafındaki nesnelere hareket ettirme özelliğini fark eden Thales'e göre, bu olay, mıknatıs taşının içinde yerleşik bir hareket ettirme gücü bulunduğunu gösteriyordu. Dolayısıyla mıknatıs taşı bir psukheye —ruha ya da zihne— sahip olmalıydı¹⁵. Buradan analogi yaparak farklı entitelerin farklı hareket etme ya da hareket ettirme gücüne sahip olduklarını çıkararak Thales'e göre her entitede bir psukhe bulunuyor olmalıydı. Varlık hiyerarşisi içinde her birinin yerleşik canlı gücü, hiyerarşi içerisinde yukarılara çıktıkça artıyor ya da daha gelişmiş bir biçimde tezahür ediyordu. Thales'in ünlü fikrini Aristoteles *Ruh Üzerine*'de açıklar. “Ruhun tüm evrene karışmış olduğunu söyleyen bazı filozoflar da vardır ve Thales'in her şeyin tanrılarla dolu olduğunu düşünmesinin nedeni belki de budur”¹⁶.

Thales'ten farklı olarak ilk ilke ya da *arkhenin* su değil de hava (*pneuma*) olduğunu düşünen Aneksimenes de, panpsişist görüşün o zamanki versiyonu diyebileceğimiz hилоzoist geleneğin temsilcisidir. Thales'ten farklı bir arkhe görüşüne sahip olan Aneksimenes'in panpsişist görüşü de Thales'ten biraz farklıdır. Thales'in şeylerin ya da nesnelere içindeki yerleşik güçleri temel alıp, daha sonra devamlılık argümanını kullanarak hemen her şeyin içinde yerleşik canlı bir güce sahip olduğu sonucuna vardığı yerde, Aneksimenes doğrudan kendi arkhesinden yola çıkar. Hava her şeye canlılık veren arkhedir ve her şeye nüfuz etmiştir. Aneksimenes'e göre hava ruh verendir. Her şeyi bir arada tutan, hayat veren *pneuma*, her şeyde mevcut olduğuna göre, her şeyin belirli seviyelerde de olsa bir ruha ya da zihne sahip olması gerekir. “Örneğin bizim ruhlarımız...havadan var olur, bizi bir arada tutar ve havayla soluk, tüm dünyayı içerir”¹⁷. Aneksimenes Thales gibi hareket üzerinden bir canlılık kavramına girmemiş, zaten halihazırda arkheden oluşan her şeyin canlı olmak durumunda olduğu sonucuna ulaşmıştır.

İyonya Okulu'ndan sonra tarih sahnesine çıkan felsefecilerden Herakleitos'ta da panpsişist eğilimi görmek mümkündür. Yine Thales ve Aneksimenes gibi monist bir

15 Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Ömer Aygün ve Y. Gurur Sev (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018), 405a.

16 Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 411a7.

17 Jonathan Barnes, *Early Greek Philosophy* (New York: Penguin, 1987), 83.

arkhe anlayışına sahip olan Herakleitos her şeyin sürekli değiştiği bir evren tasavvuru çizmiş, bu tasavvura uygun bir arkhe olarak da “ateş”i (*pyr aeizoon*) seçmişti. Ahmet Arslan'ın da belirttiği gibi, ateş İyonyalı felsefecilerin arkheleri gibi bir varlık değil, daha çok bir süreçtir, dolayısıyla her şeyin akış, oluş, değişimden ibaret olduğu bir evrene uygun bir arkhedir¹⁸. Thales gibi Herakleitos'a göre de evrendeki her şey ruhla doludur¹⁹. Ruhla dolu olmak hareketi ve değişimi sağlar, aynı zamanda düşünme yetisine sahip olmak anlamına gelir. Ona göre “düşünmek her şeyin ortak yanıdır”²⁰.

Herakleitos ile hemen hemen aynı zamanda yaşamış olan Parmenides'in varlık ve evren tasavvuru ise Herakleitos'un tam tersi gibidir. Sadece “varlık” olabileceğini, “yokluk”tan söz dahi edilemeyeceğini söyleyen Parmenides'e göre aynı zamanda varlık statik olmak zorundadır. Lakin varlık ezeli ve ebedi olmak zorundadır, yokluk gibi bir şeyden varlık oluşmuş olamaz, varlık zamandışıdır. Herakleitos'tan bu kadar farklı bir pozisyonda olmasına rağmen Parmenides'in de panpsişist görüşlere sahip olması ilginçtir. Kendisinden önceki felsefecilerin hareketi canlı olmanın göstergesi olarak ele almalarına karşın Parmenides'te var olmanın ya da varlığın en önemli göstergesi “düşünce”dir. Yokluk diye bir şey olmadığından her şey varlığın bir parçasıdır ve düşünen her şey vardır. Yine aynı şekilde var olan her şey de düşünmek ya da düşünme yetisine sahip olmak durumundadır. Parmenides'e göre düşünmek varlığın kanıtıdır, hatta onunla özdeştir. “Çünkü varolmayı ne tanıyabilirsin, ne de ifade edebilirsin. Çünkü düşünmekle var olmak bir ve aynı şeydir”²¹.

Her ne kadar Parmenides'in “Bir” olarak adlandırdığı varlığı monist, tekil bir varlık olsa da, varlık ile düşünceyi özdeşleştirmesinden Bir'in kapsadığı her şeyin de bir düşünce olacağı sonucunu çıkarabiliriz. Bu da bize belki düşünce olarak içindeki her entiteye nüfuz etmiş bir “Bir” formunda, panteist bir panpsişizm yorumu ortaya çıkarır.

3.1.1.2 Pluralistler

Buraya kadar gördüğümüz Antik Yunan felsefecileri evrendeki her şeyin kendisinden meydana geldiği ya da bir şekilde türediği tek bir *arkhe* olduğunu düşünmeleri

18 Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefesi Tarihi 1* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 189.

19 Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers vol 2* (Londra: William Heinemann, 1925), 415.

20 Barnes, *Early Greek Philosophy*, 109.

21 Arslan, *İlkçağ Felsefesi Tarihi 1*, 211.

noktasında birleşiyorlardı. Bu kısımda değineceğimiz Anaksagoras ve Empedokles ise varlığın temeline birden çok *arkhe* koymaları bakımından onlardan ayrılırlar. Bu yüzden onlara pluralistler de denir. Empedokles'e göre evreni oluşturan toprak, su, hava ve ateş şeklinde dört temel element idi. Anaksagoras ise evrenin sonsuz sayıda tözden oluştuğunu düşünüyordu. Burada felsefeciler arasında tam bir görüş birliği olmamasına rağmen, Ahmet Cevizci'nin, pluralistlerin pluralist olmalarının yanında, kendilerinden önceki felsefecilere artı olarak getirdikleri bir diğer yeniliğin, maddeyi canlı kabul ederek yola çıkmamaları, yani hилоzoist yaklaşımın dışına çıkmaları olduğu düşüncesine katılıyoruz.

... fail nedenli açıklamanın önemini vurgulayan Empedokles ve Anaksagoras gibi filozoflar... kendi hareketini kendisinin açıklayacağı canlı bir madde anlayışına karşı çıkıp, ezeli fakat cansız maddeyi harekete geçirecek bir dış güç arayışı içinde olmuşlardır. Söz konusu fail güç, Empedokles ve Anaksagoras'ta varolanlara ya da maddeye içkin değil de aşkın; kendi içinde maddi değil de tinsel bir güç olarak tasarlanmıştır²².

Anaksagoras, evrenin sonsuz ya da sayılamayacak denli çok tözden meydana geldiğini düşünüyordu, fakat ona göre tüm bu tözleri bir arada tutan daha yüksek bir töz ya da ilke olmak zorundaydı. Anaksagoras bu ilkenin akıl ya da zihin olarak Türkçeye çevirebileceğimiz *nous* olduğunu düşünüyordu. Böylece Antik Yunan'da ilk defa Anaksagoras ile ruh ve zihin ayrımı yapılmış oluyordu, lakin Anaksagoras'ın *nous* ile kastettiği, insan zihnine benzer bir üst zihin idi. Anaksagoras'ın *nous* diye adlandırdığı zihin, evreni bir arada tutmasının yanında onun her yerine yayılmış, ezeli ebedi, Tanrıvari bir zihindi. "O her şeyin bilgisine ve kudrete sahiptir"²³.

Anaksagoras'ın *Nous*'unun maddi bir töz mü ya da maddi olmayan bir töz mü olduğu hakkında felsefeciler arasında bir görüş birliği yoktur. Kanımızca bunun Anaksagoras'ın panpsişist olduğunu göstermesi açısından bir fark yaratmayacağı bellidir. İster maddi ister gayrimaddi olsun evrenin her yerine nüfuz etmiş, zihinsel özellik taşıyan bir tözün bizi panpsişizme götüreceği açıktır. Anaksagoras canlı madde ile cansız madde arasındaki farkı, söz konusu maddenin *nous* içerip içermediği ile açıkladığı görülmektedir. Ona göre *nous* içeren şeyler canlı olmalıdır. "*Nous* dışında her şeyde her şeyden bir parça vardır. Bazı şeylerde ise *Nous* da vardır"²⁴.

---

22 Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 56.

23 Arslan, *İlkçağ Felsefesi Tarihi 1*, 300.

24 Age., 305.

Bir başka fragmanda ise *nousun* her şeyin içinde olduğunu söyler. "Olabilecek ne vardıysa, olan ne vardıysa, şimdi olduğu kadar yığılmış, ve ayrılmış olan ya da ayrışmakta olan ne varsa, bunların hepsi belli bir düzende sıralanmış zihindir"²⁵. Yine aşağıdaki fragmanlarda *nousun* farklı şeylere farklı düzeylerde karışmış olduğunu ve doğa dahil her yerde bulunduğunu ve onun düzenleyici olduğunu ima eder. "Büyük olsun küçük olsun tüm zihinler benzer karakterdedirler"²⁶. "... hayvanlarda olduğu gibi doğada da akıl mevcuttur ve o, alemin nedeni ve düzenidir"²⁷.

Anaksagoras'ın, zihni evrenin hemen her yerine nüfuz eden, evrenin en temel düzenleyici tözü olarak tanımlaması onu bir panpsişist yapar. Burada dikkat edilmesi gereken nokta tüm panpsişistlerin zihni evrenin her noktasındaki her entiteye uygulamamasıdır ve anaksagoras bunun felsefe tarihindeki ilk örneğidir.

Anaksagoras'ın sonsuz tözüne karşılık Empedokles dört arkhe olduğunu söyler. Anaksagoras'a kıyasla daha fazla temel töz olduğunu düşünmesine karşın Empedokles de Anaksagoras gibi arkheleleri birleştirici bir üst zihin ya da ilke olması gerektiğini düşünüyordu. Birleştirici ilke olarak da anaksagoras'ın *Nous*'u yerine Empedokles'te bir değil iki ilke vardır. *Philotes*, yani sevgi ve *Neikos* yani ihtilaf. Sevgi evrende çekim ve uyumu sağlarken ihtilaf ayrışma ve itkiye neden olmaktadır. İkisi evreni dengede tutan prensipler olmak durumundadır aksi halde ya her şey ihtilaf yüzünden sürekli parçalanıp ayrışacaktı ya da sevgi yüzünden hareketsiz bir yığına dönüşecekti. Sevgi ve ihtilaf kavramlarını düşündüğümüzde bu iki kavramın da canlılık içeren kavramlar olduğunu görebiliriz. Empedokles evrendeki her şeyin canlı olduğunu düşünüyordu. Empedokles daha da ileri giderek her şeyin düşünme yetisine sahip olduğunu da söylüyordu. "Talih (ya da şans tanrısı Tyche'nin) izniyle, her şey düşünür"²⁸.

Kökenini tanrısal bir kaynaktan alsın ya da almasın burada panpsişizm ile karşılaştığımız kesindir. Yine başka bir pasajda Empedokles zihnin evrenselliğine vurgu yapar: "Unutmayın, her şey zihne ve bir parça bilişe sahiptir"²⁹.

---

25 Thomas Vernor Smith, *From Thales to Plato* (Chicago: University of Chicago Press, 1950), 35.

26 Smith, *From Thales To Plato*, 34.

27 Aristoteles, *Metaphysics. Complete Works of Aristotle vol 2.* (Princeton: Princeton University Press, 1984), 984b15.

28 Smith, *From Thales to Plato*, 31.

29 Felix M. Cleve, *The Giants of the Pre-sophistic Greek Philosophy* (New York: Springer, 1973), 369.

Aristoteles'in söylediğine göre Empedokles psukhenin —veya zihnin— de ilk ilkelerden oluştuğunu düşünüyordu. “Birçok ilke olduğunu düşünenler ruhu o ilkelerle özdeşleştirir, tek ilke olduğunu düşünenler ruhu o tek ilkeyle özdeşleştirir; örneğin Empedokles ruhu bütün öğelerden yaparken her bir öğrenin bir olduğunu da söylüyor”³⁰. Buna göre burada zihne ya da psukheye dair ilk defa materyalist bir yaklaşım içerisine girildiğini de görüyoruz. Anaksagoras ve Empedokles kendilerinden önceki felsefecilerin hareketi bir canlılık belirtisi olarak görmelerinin bir adım ötesine geçerek evrendeki her şeyin düşünme yetisine sahip olduğunu söylemektedirler. Buna göre herhangi bir şey hareket etmese dahi zihni vardır. Bu da zihni evrendeki en temel ilkelerden biri yapar. Zihin sonradan türemiş ya da ortaya çıkmış bir şey değildir, ezelidir. Skrbina'ya göre Sokrates öncesi felsefecilerin hilozoist olarak adlandırılmaları, onların her şeyi canlı olarak gördüklerini gösteren bir bulgu olmadığından doğru değildir. Ona göre hilopsişizm (zihinli maddecilik) daha doğru bir tanımlama olacaktır³¹. Kanımızca anaksagoras ve Empedokles öncesi felsefeciler hareketten bir zihne ya da ruha sahip olma sonucuna ulaştıklarından ve canlı ile cansız ayrımı yapmadıklarından, onlara hilozoist denmesi uygun olabilir. anaksagoras ve Empedokles'ten sonra ise düşünce, canlı olup olmamadan ziyade zihnin her yerdeliğine ya da maddi olan her şeyin aynı zamanda zihinli olduğuna dair bir düşünceye dönüştüğünden onları hilopsişist olarak tanımlamak daha doğru olacaktır.

3.1.1.3 Atomcular

Atomcular ile felsefede ilk defa materyalizme tam bir başlangıç yapılmış olur. Leukippos ve Demokritos'a göre evrendeki her şey daha küçük parçalara bölünemeyen atomların birleşmesinden oluşuyordu. Bizim gözle göremeyeceğimiz derecede küçük olan bu atomlar şüphesiz maddi bir töze sahip olmak durumundaydı. Hiçten hiçbir şey çıkmaz görüşünü de felsefe tarihinde ilk dile getiren Leukippos'tur. “Hiçten hiçbir şey meydana gelmez ve varolan şey asla yok edilemez”³². Bu da demek oluyor ki, Leukippos ve Demokritos'a göre atomlar maddenin yapıtaşı olmalarının yanı sıra ezeli ve ebedidirler. Aynı zamanda atomlar arasında boşluk olabileceğini ve evrende boşluğun da olduğunu da ilk kabul eden atomculardır. Zihin

30 Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 404b10.

31 Skrbina, *Panpsychism in the West*, 34.

32 Laertius, *Lives of Eminent Philosophers vol 2*, IX 44.

konusunda ise ilk defa maddi ya da cismani bir entitede zihin olup olmadığı ayrımı da atomcular tarafından yapılmış olur. Demokritos'a göre evrende iki tür atom vardır. Atomların büyük çoğunluğu bir ruha sahip olmayan atomlardır. Yalnız evrende ruh da mevcuttur ve hareket ruh sayesinde mümkündür. Atomların çoğu ruha sahip değildir fakat özgül bir atom türü —küresel bir şekle sahip olanı— ruha sahiptir. Aristoteles'ten öğrenecek olursak, “Nitekim Demokritos’un dediğine göre ruh bir ateş ve sıcaklıktır, sonsuz şekil... ya da atom arasından küre biçimindekilerin ateş ve ruh olduğunu söylüyor”³³. Böylece zihne ya da ruha sahip olmamızı sağlayan şey bu ateş ve ruh tipi diyebileceğimiz maddi atomlardır. “... bunlar arasından da küre biçimli olanlar ruhmuş çünkü her şeyin arasından sızma ve kendisi hareket ederken başka şeyleri de hareket ettirme gücüne en çok sahip olan figür buymuş”³⁴. Bu atomları içermeyen nesnelere ise ruhsuz, hareketsiz, yani cansız olmak durumundadır. Küresel biçimdeki atomların her yere nüfuz edebilme ve her şeyi hareketlendirme özelliği, bize, onların evrende her yere yayılmış olabileceğini düşündürür. Böylece tam bir panpsişist görüş ortaya çıkmış olur. Eğer evrende onların nüfuz etmediği entiteler de olduğunu düşünürsek evreni zihne sahip entiteler ve zihne sahip olmayan entiteler olarak ikiye ayırmış oluruz. Kanımızca atomcular ruhsuz atomların da mevcut olduklarını söylediklerinden evrendeki her şeyin bir ruha sahip olduklarını düşünmüyorlardı. Böylece Antik Yunan'da ilk defa canlı ile cansız, zihinli ile zihinsiz ayrımı yapılmış oluyordu. Dolayısıyla Antik Yunan'da hilozoizm, tam manasıyla ilk olarak burada atomcularda terk edilmişti. Zihinli cisimler ile zihinsiz cisimler ayrımı yapmış olsalar bile, onların zihinli entitelerin sadece insanlar ve hayvanlar ile sınırlı olmadıklarını düşündükleri sonucuna varmamız için yeterince sebep var. Yine Antik Yunan'da “hareket”in önemi bize bu konuda bir ipucu verebilir. Hareket eden her şey zihinli olmak durumundadır. Dolayısıyla entiteler arasında zihinli zihinsiz ayrımı yapılsa dahi atomcularda panpsişist eğilim mevcuttur.

3.1.2 Platon

Platon'un hilozoist olup olmadığı tartışma konusudur. Canlı ile cansız madde ayrımı yapılmaya başlayıp, bazı cisimlerin cansız olarak kabul edilmesine başlandığı anda hilozoizmden çıkmış olur çünkü bir hilozoist, cisimsel her şeyi canlı (*animate*) kabul eder. Gerçekten de Platon'un erken döneminde böyle bir ayırım var gibidir.

³³ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 404b32.

³⁴ *Age.*, 404a3.

... bu yüzden kimsenin; kendi kendine hareket etmenin, ruhun özü ve ilkesi olduğunu söylemek için duraksamasına neden yoktur. Lakin kendi dışından hareket ettirilen hiçbir cismin ruhu yokken, kendi kaynakları ile, kendi içinden kendini hareket ettiren cisimlerin ruhu vardır, ki bu da bir ruh olmak için gereken şeydir zaten³⁵.

Guthrie'ye göre Platon'un hилоzoist olmadığı açıktır³⁶. Ne var ki Platon'un *Yasalar*, *Philebos*, *Timaios* ve *Sofist* gibi geç dönem yapıtlarında durum farklılaşmaya başlar. Buradaki görüşlere değinmeden önce Platon'un alem ruhuna inandığını da belirtmemiz gerekir. Platon evrenin bir bütün olarak bir ruha —ya da zihne— sahip olduğuna inanıyordu. Eğer bu tek zihin, içindeki parçalara da tekil zihinler olarak sirayet ediyor ise bu panpsişizm manasına gelir. Yok eğer sadece tek bir zihinden bahsediyorsak panpsişizmden söz etmemiz mümkün olmaz, panteizm daha doğru bir tespit olur. Platon, alem ruhu versiyonu diye adlandırabileceğimiz, ileride Fechner gibi panpsişistlerin de serimleyeceği bir panpsişist görüşü benimsemiş gibidir. Şüphesiz Platon da kendisinden önceki felsefeciler gibi, zihni ruh ile özdeş tutar. Ruha sahip olanlar akıl sahibidir ve evren de böyle bir şeydir.

Herhangi bir varlıkta ruh olmadığına aklın da olamayacağını görünce, akli ruhun içine, ruhu da bedenine içine hapsedti. Ardından da evreni adeta öz bakımından en iyisini yaratıcısına şekillendirdi. Evet, sonuç olarak bunun gerçekten de bir ruhu, akli vardı ve kendisini yaratan da tanrıydı³⁷.

Philebos'ta Sokrates'i konuşturan Platon bizi evren düşüncesi hakkında bilgilendirir. Buna göre evren de aynı bizim gibi beden sahibi, cisimsel bir varlıktır. “Evren için de aynı şey geçerlidir. Aynı unsurlardan oluştuğu için, bizimki gibi o da bir tür cisme sahiptir”³⁸. Evren hem ruhla dolu, dolayısıyla akıl sahibi, hem de cisimsel bir varlıktır. Sofist'te ise varlık olma formunun (mükemmel varlığın), hareket, akıl ve yaşam içermesi gerektiği savunulur. “Hareketin, hayatın, ruh ve düşüncenin evrenin kalbinde olmadığına, varlığın yaşamadığına, düşünmediğine, tüm gücü ve kutsallığıyla akıldan yoksunmuş gibi hareket etmeden bir yerde durduğuna kolayca inanacak mıyız?”³⁹

Skrbina'ya göre, Platon'un felsefi sistemi içerisinde düşünürsek; var olan her şeyin

35 Platon, *Phaedrus*, çev. Robin Waterfield (Suffolk: OUP, 2002), 245e

36 William Keith Chambers Guthrie, *A History of Greek Philosophy vol 4* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), 420

37 Platon, *Timaios*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2015), pasaj 30.

38 Platon, *Philebos*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 29e.

39 Platon, *Sofist*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 249a.

varlık olma ya da var olma formundan pay aldıklarına göre, yine varlık olma formunun hareket kabiliyeti, düşünce gücü ve yaşama özelliklerinden de pay almış olmaları gerektiği sonucuna ulaşmamız yanlış olmaz⁴⁰. Burada, bazı varlıkların hareket kabiliyetine sahip değilmiş gibi gözüküyor olmaları bu argüman için bir sorun teşkil edebilir. Ancak evrendeki en temel ilkelerden birinin zihin olduğu ve düşünce gücüne sahip olmanın da var olanların ortak özelliği olduğuna dair bir argümanın panpsişist görüşün belki de en temel argümanı olan ilk ilkeler argümanı olduğunu hatırlarsak buradaki panpsişist eğilimi görmek kolaylaşır. Yine akıl sahibi olmayı evrendeki diğer entitelere de atfetmemizi sağlayacak bir devamlılık argümanını *Philebos*'ta bulabiliriz. Önce canlı varlıkların hepsinin ateş, su, hava ve topraktan oluştuğunu, evrenin de yine aynı şekilde bunlardan oluştuğunu söyleyen Sokrates, evrende bu unsurların güçlülük ve bolluk bakımından canlılardakinden daha fazla olduğunu belirtir.

Sokrates: Sence bizdeki ateşi evrendeki ateş mi ortaya çıkarıyor? Yoksa herkesteki ateş evrendeki ateşi mi meydana getiriyor?

Protarkhos: Bu soruya yanıt vermeye bile gerek yok.

Sokrates: Tamam. O halde buradaki hayvanları oluşturan toprak için de aynı şeyi söyleyeceksindir. Hatta biraz önce sorguladığım diğer şeyler içinde benzeri bir şeyi söyleyeceksindir⁴¹.

Burada Sokrates evrendeki tüm entitelerin evrendeki unsurlar ile aynı unsurlardan oluştuğunu, onlardan pay aldığını söyler gibidir. O halde burada biz de devamlılık argümanını kullanarak, Platon'un düşüncesinde evren ile aynı temel unsurlardan ya da arkhelerden oluşmuş şeylerin, evren gibi bir ruha sahip olduğu sonucuna varabiliriz. Platon yine *Timaios*'ta evrenin bir ruhu ve akli olduğunu belirttikten sonra evrenin tüm canlı varlıkları içeren ayrı bir canlı varlık olduğunu belirtir. "Ne de olsa Tanrı kavranabilen canlıların en güzeline ve her açıdan en kusursuz olanına benzetmek istiyordu ve özü açısından en kusursuz olanına benzetmek istiyordu ve özü açısından tüm canlıları kapsayıp görülebilir bir canlı varlık yaratmıştır"⁴².

Timaios'ta Tanrı'nın dünyayı, gündüzün ve bizlerin koruyucusu olarak tanrıların en eskisi olarak yarattığını belirtir⁴³. Platon'a göre bütün gökcisimleri tanrısal göksel soydandır ve canlıdır. Dünya da bunların en yaşlısıdır. Yine *Timaios*'da ilk defa insan dışındaki canlılara, sanı, akıl ve zekayla ilişkili olmayan daha aşağı düzeyde bir ruh

40 Skrbina, *Panpsychism in the West*, 38.

41 Platon, *Philebos*, 29c,29d.

42 Platon, *Timaios*, pasaj 30.

43 Age., pasaj 40.

atfedildiğini görürüz. “Tanrılar... insan özüne benzeyen bir özü farklı şekiller ve duyularla karıştırıp ayrı bir tür elde ettiler. Evet, bunlar günümüzde tarım yapılırken evcilleştirilmiş ve yakınımız olan ağaçlar, bitkiler ve tohumlardır”⁴⁴.

Platon'un ruhu ya da zihni evrendeki diğer entitelere de atfedip atfetmediğiyle ilgili en net diyaloglar ise *Yasalar*'da karşımıza çıkar. *Yasalar*'daki Atinalı, Kleinas'a ruh ile ilgili sorular yöneltirken ruhun maddeden önce var olduğunu, maddenin de ruhun yönetimine tabi olduğunu öğreniriz ki bunu hilozoist bir yaklaşım olarak değerlendirmek yanlış olmaz⁴⁵. Aynı zamanda ruhun ya da zihnin maddeyi öncelediğini söylerken, evrenin temel ilkesinin de ruh olduğunu söylemiş oluruz ki bu da yine panpsişizmin klasik ilk ilkeler argümanıdır. Yine *Yasalar*'da söz konusu pasajın devamında Atinalı, canlılarda mevcut olan tekil ruhlara dikkat çeker. “Güneş, her insan bunun kütesini görür, ama ruhunu göremez; zaten canlılar arasında başka bir beden de ruhu ne yaşarken ne ölürken görülmez, ama bu ruhun yapısı gereği bedensel duyuların hiçbiriyle algılanmadığına, ancak akılla kavrandığına ilişkin kesinlikle güçlü nedenlerimiz var”⁴⁶.

Platon'un evreninde, aklın yani ruhun en temel ilke olması ve Platon'un, ruhun, insanlar dışında, evren, göksel cisimler, hayvanlar ve bitkileri de kapsayan bir yaygınlıkta olduğunu belirtmesi, onun panpsişist eğilime sahip olduğuyla ilgili bize güçlü doneler sunuyor. Yine Platon için saf bir panpsişist demek oldukça iddialı olur. Bunun sebeplerinden biri, ruhu evrendeki entitelerin geneline yaydığından duyulan şüphe ve onun diyaloglar şeklinde yazdığı metinleridir. Tam bir panpsişistten beklenen, onun birçok yapıtında tekrar tekrar ruhun evrenin geneline yayılmışlığına yapılan bir vurgu olabilir. Yine de, kendi zamanındaki hilozoist geleneği de dikkate alarak, onun panpsişist eğilimini en net gösteren diyaloga göz attığımızda; onun panpsişist olmadığını söylemektense, bir panpsişist olduğunu söylemek sanki daha doğrudur. Platon'un evrenindeki her şeyin ruha sahip olduğunu gösteren en belirgin kanıt yine *Yasalar*'da Atinalı ile Kleinas arasındaki diyalogun sonlarına doğru geçmektedir.

---

44 Age., pasaj 77.

45 Platon, *Yasalar*, çev. Candan Ertuna ve Saffet Babür (İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2012), 896c.

46 Age., 898d.

Atinalı: Bütün yıldızlar, ay, yıllar, aylar ve bütün mevsimler hakkında bu aynı sözü yinelemekten başka ne yapabiliriz? Her türlü erdemle donatılmış bir ruh ya da ruhlar bütün bunların nedeni olarak gösterildiğine göre, ister canlı olarak kütlelerin içinde bulunup tüm gökyüzünü düzenlesinler, ister başka türlü olsun, bunların tanrı olduklarını söyleyeceğiz, değil mi? Bunları kabul edip, her şeyin tanrıyla dolu olduğunu yadsıyanı hoş görececek biri var mıdır?

Kleinas: Bu derece aklını yitirmiş biri olamaz, yabancı⁴⁷.

3.1.3 Aristoteles

Aristoteles'e göre form bir şeyin özü ya da gerçek doğasıydı ve ruh da canlıların formuydu. Aristoteles de kendisinden önceki felsefeciler gibi hareketin kaynağının ruh olduğunu düşünüyordu ve yine onlara benzer şekilde düşüncenin de ruh sayesinde mümkün olduğuna inanıyordu. Kendisinden öncekilerden farkı, ruhları sınıflandırmasında yatıyordu. Aristoteles canlı olan her şeyin bir ruha sahip olması gerektiğini düşünüyordu ve bitkilerin de bir ruha sahip olduğuna inanıyordu. Bitkilerin ruhsal faaliyeti ise şüphesiz insanlarınkinden farklıydı, dolayısıyla bitkilerin ruhu da insanlarınkinden farklı olmalıydı. Canlı olmanın özünde beslenme yetisi olduğunu belirten Aristoteles'e göre bitkilerin ruhu sadece onların beslenmesine ve büyümesine yarayan bir ruh çeşidi olmak zorundaydı. İnsandaki ruh ise akıl faaliyetine olanak tanıyan bir ruh biçimidir. Aristoteles bu şekilde üç farklı ruh sınıfı betimler: Akılsal, duyumsal ve besinsel. Bitkiler en aşağı kategorideki sadece beslenmeye imkan veren ruha sahipken, hayvanlar hem duyumlamaya hem beslenmeye yarayan duyumsal ruha sahiptir. Duyumlamadan kasıt "hissetme, haz ve acı duyma, belli şekilde tepki verme"⁴⁸ gibi faaliyetlerdir. Hem duyumlama hem beslenme yeteneğine sahip hayvanların üstünde de akıl yürütme yetisine sahip yegane varlık insan olduğundan, en yüksek ruh sınıfı sadece insanda mevcuttur.

Canlıların ruh sahibi olup canlı olmayanların ruha sahip olmadıklarını söylemek bir felsefeciyi panpsişist yapmaz. Onun panpsişist olduğunu öne sürebilmemiz için, zihni ya da ruhu, canlı gözükmeyen entitelere nüfuz eden bir fenomen olarak görmesi gerekir ya da en azından ruhun evrenin en temel ilkelerinden biri olduğunu söylemelidir. Bir başka deyişle Aristoteles'te bundan daha fazlasını, panpsişizmi ima eden argümanlar yakalamamız gerekir. Aristoteles'te de bu tarz argümanlar bulmak mümkündür. Örneğin *Oluş ve Bozuluş*'ta doğanın ya da doğadaki şeylerin hep daha

47 Age., 899b.

48 Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (Bursa: Asa Kitabevi, 2001), 220.

iyi olmak istediğini belirtir⁴⁹. Burada, doğadaki şeylerin cansız nesnelere de içerdiğini de hatırlatalım. Yine *Eudemos'a Etik*'te var olan tüm şeylerin kendine has iyi olanı aradıklarını söyler⁵⁰. Aristoteles'in cansız varlıkların istemesinden bahsederken, bunu onlara bir ruh atfederek yaptığını söylemek yanlış olur, çünkü en alt düzey olan bitkisel ruh bile beslenmeyi gerektirir. Yine de zihinsel bir nitelik atfediyor gibidir. *Gökyüzü Üzerine*'de göklerin —ya da uzayın— hareket ilkesine sahip olduğunu ve canlı olduğunu belirtir⁵¹. Yine aynı yapıtta dört elementin de hareket kabiliyetine sahip olduğunu söyler⁵². Dolayısıyla, Aristoteles'e göre insanlar, hayvanlar ve bitkiler dışında uzayda ve elementlerde de zihin var demektir bu da onu bu konuda hemen hemen Platon ile aynı pozisyona getirmiş olur. Aristoteles'in cansız nesnelere ne tarz bir zihinvari nitelik yüklediğini *On the Generation of Animals (Hayvanların Çoğalmasında Üzerine)* adlı yapıtında görebiliriz. Burada beşinci bir element ya da *arkhede* bahseden Aristoteles'in, yaşam ısısını/gücünü açıklamak için *pneuma*, yani hava ya da nefes elementine başvurduğunu görürüz. Bu element yıldızlarda da canlılığa imkan veren elementtir.

Her tür ruh yetisinin, element denilenlerden daha farklı ve daha tanrısal bir madde ile bağlantı içinde oldukları doğrudur; yalnız ruhlar birbirinden farklı olduklarından onlara eşlik eden madde de farklı olur. Hepsinin semeninde üremeye yarayan şey; hayati ısı vardır. Bu ateş ya da onun gibi bir güç değildir, bu semendeki nefes, köpüğümsü şeydir, ve nefesteki doğal ilke, yıldızların elementi ile aynı şeydir⁵³.

Aristoteles cansız maddeden canlı türemesini güneşten gelen, ya da hayvanlardan çıkan bu ısı ile açıklar. Kendimiz ateş ile ya da ısıtarak canlı elde edemeyiz ama güneşten gelen ışınlar canlılık veren *pneuma* içerdiğinden bataklık sineği gibi canlıların üremesine neden olurlar. Aristoteles'in hillozoist olduğundan neredeyse emin olmamızı sağlayan bir başka argüman yine bu metnin içindedir. “Hayvanlar ve bitkiler dünyada ve sıvı içinde varlığa gelir çünkü dünyada su, suda hava, ve havada hayati ısı vardır, böylece bir manada şeylerin hepsi ruhla doludur”⁵⁴. Aristoteles'in burada tıpkı Platon gibi Thales ile aynı pozisyona geldiğini görürüz. Buradaki panpsişist düşünce açıktır. Varlıkların harekete sahip olup olmamaları

49 Aristoteles, “On Generation and Corruption 2” *The Complete Works of Aristotle* içinde, ed. Jonathan Barnes (Princeton: Princeton University Press, 1991), 336b28.

50 Aristoteles, *The Eudemean Ethics of Aristotle*, çev. Peter L. P. Simpson (New Jersey: Transaction Publishers, 2013), 1218a30.

51 Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, çev. Saffet Babür (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013), 285a28-30

52 *Age.*, 268b28-30.

53 Aristoteles, “Generation of Animals” *The Complete Works of Aristotle* içinde, ed. Jonathan Barnes (Princeton: Princeton University Press, 1991), 732b629.

54 *Age.*, 762a17.

onların ne çeşit bir ruha sahip olduğuna bağlıdır. İnsan ruhu nasıl bitki ruhundan daha üst sınıf bir ruha sahip ise, bitkiler de cansız maddeden farklı bir ruha sahiptir. Burada akılda tutmamız gereken husus, her şeyin içinde bir ruh parçacığı olduğu ve hayati ısı ve hava ile hemen canlı bir entiteye dönüşebileceğidir.

3.1.4 Stoacılar

Antik Yunan'a ve kendisinden sonraki felsefeye en çok etki etmiş felsefe okullarından biri Kıbrıslı Zenon tarafından kurulmuş olan Stoa Okulu'dur. Stoa Okulu'nun zihin felsefesi açısından önemi, Batı felsefe tarihinde belki de ilk defa ruh ile zihin arasında bir ayırım yapmış olmalarındandır. Genel olarak panenteist bir evren tasavvuruna sahip olan Stoacıların evreninde iki temel ilke vardı: Etkin ve edilgin (active and passive). Etkin, evreni yöneten akıldır, Tanrı'dır. Edilgin ise ilk maddedir, ama yoğrulmamış niteliksiz maddedir. Etkin tarafından yoğrularak ya da işlenerek bir form kazanması gerekir. Bir başka deyişle şeyleri niteliksiz maddeden, içine nüfuz ederek oldukları şeye dönüştüren, nitelik kazandıran *etkindir*. Maddeyi oluşturan ilkeler ise Empedokles'in elementleri olan ateş, hava, su ve topraktır. Ateş ve hava diğer iki elemente göre daha etkin, daha güçlü elementlerdir; öyle ki, ateş ve hava birleşerek *pneumayı*, yani nefesi, oluştururlar. *Pneuma* yaşam enerjisi vererek evrende canlılığı sağlar. Etkin ise şeylere, ya da edilgine form veren akıldır. Dolayısıyla her şeyin içinde etkinden bir parça bulunur. Bu da panpsişizm demek olur çünkü etkin daha önce belirttiğimiz gibi, akıldır. Diogenes Laertius'un Stoacıların zihin hakkındaki görüşlerini anlattığında, onların, zihnin aynı ruhun bize nüfuz ettiği gibi evrenin her yerine nüfuz ettiğini düşündüklerini söylediğini görürüz. Üstelik "bazı şeylere diğerlerine nazaran daha fazla nüfuz etmektedir"⁵⁵. Yine Cicero'ya göre bütün evreni bir arada tutan ve koruyan, duyu algısı ve "akıl"a sahip bir doğa vardır ve bu Tanrı'dır. Benzer şekilde evrenin tüm parçaları da duyu algısı ve akla sahiptir çünkü evrende bütünü parçası olmayan hiçbir parça olamaz⁵⁶. Burada bunu evrende sanki tek bir akıl varmış da her şeye nüfuz ediyormuş şeklinde anlarsak, bu panenteist düşünceye tekabül eder. Ne var ki Stoacılar tüm bir evreni tek bir aklın yönetmesine benzer bir şekilde, tek tek evrendeki tekil entitelerin hepsinin de kendilerini bizzat yöneten tekil zihinlere sahip olduklarını söylüyorlar gibidir ki bu da

---

55 Brad Inwood ve Lloyd P. Gerson, *Hellenistic Philosophy* (Cambridge: Hackett Publishing, 1997), 133.

56 *Age.*, 146.

onları panenteist olmalarının yanısıra, aynı zamanda panpsışist yapar. Bunu da yine Cicero'nun daha sonra Leibniz'de benzer bir biçimini göreğimiz “yöneten parça” argümanında görebiliriz.

İzole edilmiş ve basit olmayan, başka bir şeyle bileşmiş doğal her şey için, onun içinde bir yöneten parça olmalıdır, örneğin insandaki zihin gibi, ya da vahşi bir hayvandaki zihine benzer bir şey gibi. Bu zihin, onun şeylere olan isteklerinin kaynağıdır; ağaçlar ve bitkilerde bu yöneten parçanın kökte olduğu düşünülür⁵⁷.

Buradan tekil tüm entitelerin sahip olduğu kendilerine özgü zihinlerden bahsedildiği sonucunu çıkarabiliriz. Bu da şüphesiz panpsışist bir görüştür. Stoacılık, Kilise'nin felsefeyi etki altına almaya başladığı 3. yüzyıla kadar Yunan ve Roma felsefesindeki ana okul olması dışında 19. yüzyıla kadarki panpsışist düşünürlerin hemen hepsine ilham kaynağı olacaktır.

3.1.5 Lukretius

MÖ 95 ile 55 yılları arasında yaşadığı düşünülen Romalı Lukretius atomcu bir felsefecidir. Onun önemi hem Epikouros'un görüşlerini devam ettirmesi hem de Epikouros'un yazdıklarının çoğunun zaman içinde yok olması sebebiyle, onun görüşlerinin Epikouros'un görüşleriyle ilgili bize belki de en önemli kaynak olmasındandır. Epikouros ve Lukretius'un atomları da aynı Demokritos'unkiler gibi maddenin yapıtaşlarıdır. Demokritos'un iki çeşit atomu vardı: Normal atomlar ve ruh atomları. Yine Demokritos'un atomları hep aşağı yönde hareket eden atomlardı. Demokritos'tan farklı olarak Epikouros ve Lukretius, atomların döndüğünü ve böylece diğer atomlarla birleşerek karmaşık yapılar meydana getirdiklerini düşünüyorlardı. Lukretius, *Varlığın Yapısı*'nda “Öğelerin Açıklanışı” bölümünde bize, atomların yapısının bu şekilde olmak zorunda olduğunu söyler.

Bu bağlamda, başka bir noktayı da kavramanı isterim: Atomlar ağırlıklarının etkisiyle boşlukta aşağı doğru düşerlerken, tamamen öngörülemez anlarda ve zamanlarda yönlerinden azıcık saparlar, ufak bir hareket sapmasından başka açıklanamayacak şekilde. Bu dönmeye yetkin olmasalardı şayet, hepsi ölçümlenemeyen boşlukta yağmur damlaları gibi aşağı süzülürdü, ilk elementler arasında çarpışmalar olmazdı, hiçbir darbe gerçekleşmezdi, ve bu da doğanın hiçbir şey yaratamamasıyla sonuçlanırdı⁵⁸.

⁵⁷ Age.

⁵⁸ Titus Carus Lucretius, *Nature of Things*, çev. Martin Ferguson Smith (Indianapolis: Hackett Publishing, 1969), 2. kitap 220.

Yine *Varlığın Yapısı*'nda “hiçten hiçbir şey çıkmaz” görüşünü tekrar eden Lukretius bizim içimizdeki gücün, özgür iradenin, bu atomlardan geldiğini söyler⁵⁹. Dolayısıyla bu da bizi en küçük maddi töz ya da yapı olan atomlar içinde bir nevi akıl ya da irade bulunduğu sonucuna götürür. Lukretius burada, aklın ya da zihnin evrendeki en küçük maddi yapının içinde dahi olduğunu söylemek suretiyle hem onu evrenin geneline yayarak en temel fenomenlerden biri yapar hem de zihnin sonradan beliremeyeceğini, yoktan var olamayacağını dolayısıyla en baştan beri en küçük maddi yapı olan atomlarda olduğunu söyleyerek bir belirimcilik-karşıtı argüman—yani zihnin zamanda belli bir noktada belirmediğini, en baştan beri var olduğunu söyleyen görüş— dile getirmiş olur. Bu da, tabii ki, onu şüpheye mahal bırakmayacak şekilde bir panpsişist yapmış olur.

3.2 Rönesans Felsefesinde Panpsişizm

Batı felsefesine Hıristiyan teolojisinin ortodoks öğretisi girip, onun felsefeye hâkim olmasıyla felsefe açısından farklı bir dönem başlar. Önceleri dini, tanrıların ya da Tanrı'nın yapısını da inceleme konusu yapan felsefe bir anda Hıristiyanlığın tek Tanrı'sının ve onun vasıflarının tartışılmaz bir biçimde kabul edilmesiyle yeni bir sürece girer. Çok açıktır ki felsefe ortaçağda adeta dinin hizmetine girmişti. Ortaçağda artık felsefi argümanlar ve mantık Hıristiyan Tanrı'sının varlığının kanıtlanması, onun vasıflarının ortaya konması, onun zaman ile ilişkisi, kötülük probleminin çözülmeye çalışması gibi konularla ilgilenir olmuştu. Bütün bunların yanında Hıristiyanlığın, insanlığı canlılar arasında tek akıl ve ruh sahibi varlık olarak farklı bir yerde konumlandırması, başka canlılara veya entitelere ruh veya zihin niteliği yüklenmesini olanaksız kılıyordu. Ayrıca, Hıristiyan teolojisinde ruhun maddi cisimlerle birleşmesi insan vücudu dışında mümkün değildi. Ruhlar, cinler vs maddi olmayan varlıklardı. Madde ile ruhu iç içe gören bir anlayış Hıristiyan teolojisine göre pagan ya da sapkın bir fikirdi. Yine ilkçağ felsefesindeki her şeyin akıl ve mantık ile açıklanabileceğine olan inancın yerini; büyük oranda akıl ve mantığın sınırları olduğunu, Tanrı'nın hikmetinin ve bilgisinin akıl ile bir dereceye kadar kavranabileceğini ve bazı şeylerin yalnızca Tanrı tarafından bilinebileceğini öne süren kilise görüşü almıştı. Dolayısıyla, panpsişist görüşler bir nevi pagan öğretisi

---

59 Age., 2. kitap pasaj 285-290.

konumuna düşmüştü ve panpsişist görüşleri savunmak tıpkı politeizmi ya da panteizmi savunmak gibi bir felsefeci için oldukça tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Böyle bir felsefi iklim içerisinde Rönesans felsefesine kadar panpsişizm Batı felsefesinde bir kenara atıldı ve panpsişizm Aziz Francis dışında Rönesans'a kadar bir tür uyku sürecine geçti.

Dinin sosyal hayatta olmasa bile dünyayı açıklama konusunda gücünü kaybedip, Rönesans'ın 14. yüzyılın ortalarında başlamasıyla felsefede tekrar bir eskiye dönüş başladı. Yavaş yavaş deney düşüncesi ortaya çıkmaya başladı ve doğanın akılla ve mantıkla açıklanabileceği, hatta onun bir makine gibi işlediği ve neler yapabileceğinin öngörülebileceği inancı belirdi. Bu da mekanistik dünya görüşüne doğru bir geçiş anlamına geliyordu. Rönesans felsefesinde Aristotelesci felsefenin yanında tekrar Platoncu ve Stoacı felsefeler de hayat bulmaya başladı. Felsefe tarihindeki panpsişist görüş açısından, Rönesans felsefecileri arasında İtalyan doğa felsefecileri diye adlandırılan bir grup ön plana çıkar. Girolamo Cardano, Bernardino Telesio, Francesco Patrizi, Giordano Bruno ve Tommaso Campanella doğayı anlamak üzere yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçlar ile Antik Yunan felsefesinin bir bileşimi diyebileceğimiz felsefi düşüncelerinde, oldukça ilginç panpsişist tezler ortaya koymuşlardır.

3.2.1 Cardano

1501-1576 yılları arasında yaşamış İtalyan Cardano panpsişist eğilime sahip ilk Rönesans doğa felsefecisidir. Onun felsefesinde neredeyse tüm Antik Yunan felsefecilerinin, ama özellikle Stoacılığın etkisi görülür. Cardano'ya göre doğada ya da doğadaki şeylerde beş temel ilke bulunur. Bunlar; madde, form, ruh, mekân ve zamandır. Madde ve formu bedende bir bütün halinde tutan kendisi zaman ve mekanüstü olan ruhtur ve bedenin hareketini kontrol eden de ruhtur⁶⁰. Stoacılığın etkin ve edilginini de Cardano'da benzer bir şekilde görülür. Ancak Cardano'nun etkini Tanrı değil ısıdır. Isı, ona göre edilgen olan maddeye form kazandıran etkindir. Vücuda hayat veren ise "hayati ruh"dur (vital spirit) ki bu da Aristoteles'in pneuması yani nefesine denk gelir dersek yanlış olmaz. Empedokles'in sevgi ve ihtilafına benzer şekilde Cardano da sempati ve antipati kavramlarını kullanır. Ona göre "tüm bedenler, taşlar dahil, sürekli hafif nemli ve ılıktır ve de yadsınamaz bir şekilde

---

60 Markus Fierz, *Girolamo Cardano*, çev. Helga Niman (Boston: Birkhäuser, 1983), 65.

canlıdır”⁶¹. Kendisi maddi olmayan ruh, Cardano'ya göre, ısı ile form kazanmış maddi olan şeylere bir şekilde ilişerek onları canlı hale getirir.

3.2.2 Telesio

Telesio'ya göre evrendeki iki temel ilke birbiriyle çekişme içinde olan sıcak ve soğuktur. Bu ikisi edilgen olan maddeye form verir. Sıcak ve soğuk birer kuvvettir, dolayısıyla evrendeki her şey madde ve kuvvetin etkileşimi sonucu oluşmuştur. Telesio'nun felsefesinin belki de en ilginç yanı, onun, sıcak ve soğğun algı yetisine sahip kuvvetler olduğunu söylemesidir. Sıcak soğğu, soğuk da sığı algılar ve bu ikisi sürekli çatışma halinde birbirlerini ortamdan itmeye çalışırlar. Evrendeki tüm maddi nesnelere sıcak veya soğuktan ya da her ikisinden de içerirler. Telesio buradan evrendeki tüm maddi şeylerde algı mevcuttur sonucuna ulaşır. Algı kuşkusuz zihinsel bir özelliktir. Evrendeki her şeyin duyumsama yetisine sahip olduğunu söyleyen bu görüşe daha önce de belirttiğimiz gibi pansensizm denir ve pansensizm de bir panpsizizm türüdür. Ruh ise Telesio için Aristoteles'in *pneumasının* işlevini görür. Her şeye nüfuz eder ve canlılık verir. Ruh da duyu yetisine ve hafızaya sahiptir⁶². Telesio yine Epikourus'un "hiçten hiçbir şey çıkmaz" şeklindeki belirimcilik-karşıtı argümanın bir benzerini ortaya koyar. Ona göre maddenin içinde, halihazırda belli bir seviyede zihin olmasa, zihin bir anda beliremez⁶³.

3.2.3 Patrizi

Rönesansın 1529-1597 yılları arasında yaşamış doğa felsefecisi Patrizi, felsefede ilk kez "panpsizizm" terimini kullanmış felsefecidir. Patrizi, evrendeki varlık kategorilerini Tanrı'nın varlığını bir kenara koyarsak, dokuz sınıf altında toplamıştı. Bütün bu sınıflar kendi üstü ve altındaki sınıf ile bir paylaşım içerisindeydi. Bu kategoriler birlik (unity), öz, yaşam, zekâ, ruh, doğa, nitelik, form ve bedendi⁶⁴. Ruh, bu sınıfların tam ortasında yer alıyor ve kendi üstündeki ruhsal dört sınıf ile alttaki dünyasal dört sınıf arasında bir tür düzenleyici ve iletici görevi üstlenmekteydi. Platoncu bir eğilime

---

61 Age., 66.

62 Paul Oskar Kristeller, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance* (Stanford: Stanford University Press, 1964), 100.

63 Skrbina, *Panpsychism in the West*, 69.

64 Kristeller, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, 121.

sahip olan Patrizi, Platon'un alem ruhu görüşünü de benimsemişti. Ona göre evren bildiğimiz en mükemmel şey idi ve mükemmel olan bir şey bir ruha sahip olmak zorundaydı, aksi takdirde mükemmel olamazdı⁶⁵. Evren bir ruha sahip olduğu gibi, evrenin içindeki tekil entitelerin her biri kendi tekil ruhlarına sahipti. Ayrıca Patrizi organlara sahip olmanın bir ruha sahip olmak manasına gelmediğini düşünüyordu. O da Aristoteles ve Platon gibi gökcisimlerinin ruha sahip olduğunu söylüyordu, ama gökcisimleri açtı ki organlara sahip değillerdi. Patrizi aynı zamanda şeylere ruh ve dolayısıyla hayat veren şeyin elementler olduğunu iddia ediyordu. Elementler canlılık veren yapılar olduğuna göre kendileri de ruha sahip olmalıydı. Ruhun burada hâlâ zihin ya da zihin sahibi olmayı sağlayan güç manasında kullanıldığını gözden kaçırmamak gerekir. Böylece, Patrizi, ruhun evrenin en temel yapıtaşlarının içinde olduğunu söylemek suretiyle hem ruhu evrendeki en temel ilkelerden biri olarak tanımlayarak bir ilk ilkeler argümanı ortaya koymuş oluyordu hem de ruhun sonradan belirmediğini, kendileri bizatihi ruh sahibi olan elementlerden meydana geldiğini söyleyerek belirimcilik-karşıtı bir argüman ileri sürüyordu.

3.2.4 Bruno

Rönesans'ın bir diğer panpsişist felsefecisi Giordano Bruno birçok bakımdan çağının ötesinde bir isimdi. Aristotelesçi evren görüşünü kabul etmeyen, dini görüş olarak da hermetizmi benimsemiş olan Bruno 1600 yılında engizisyon tarafından sapkın olduğu suçlamasıyla yakılarak idam edilmiştir. Yine Platoncu bir çizgide olan ve alem ruhu düşüncesine inanan Bruno ilk defa dünya ile evren ayrımı yapan felsefecidir. Dolayısıyla o alem ruhu derken evrenden bahseder ve dünyanın evrenin içindeki gezegenlerden biri olduğunu söyler. Dahası Bruno ne güneşi ne de dünyayı evrenin merkezinde görüyordu ve ona göre evrende bizim güneş sistemimiz gibi başka sistemler de olmalıydı. Zamanındaki evren görüşü Aristoteles'in sonlu büyüklükte ya da uzamda olan bir evren görüşü olmasına rağmen Bruno, Epikouros ve Lukretius'un sınırsız evren görüşüne sahip çıkmaktaydı. Sınırsız evrende bir merkez olamayacağını belirten Bruno'ya göre ne güneşin ne dünyanın evrende imtiyazlı bir konumu yoktur. Güneş sistemimizi üzerinde insanların yaşamasından ötürü de

---

65 Age., 71.

merkezî konuma koyamayız, buradan olsa olsa, diğer gezegenlerde de hayatın mevcut olabileceği sonucunu çıkarmamız gerekir⁶⁶.

Evren hakkındaki görüşleri kadar felsefesi de ilgi çekici olan Bruno'ya göre de doğada madde ve form olmak üzere iki temel yapıtaşı vardır. Ona göre doğa her yerde aynıdır, aynı güç, yani alem ruhu her yerde aynı şekilde çalışır. Yine kendisinden önceki felsefeciler gibi formu meydana getirenin ruh olduğunu söyleyen Bruno, alem ruhunun her şeye can verdiğini ve her şeye nüfuz ettiğini düşünüyordu.⁶⁷ Dolayısıyla bu durumda evrendeki her şey de canlı olmak durumundaydı. *De la Causa*'da Bruno, Platoncu diyalog şeklinde iki karakteri konuşturur ve karakterlerden biri Polinnio diğerine sorar:

"-Ne yani ölü bir beden de mi o zaman ruha sahip? O zaman benim terliğim ve çizmem de mi ruha sahip?"⁶⁸

Gerçekten de panpsişizmi eleştirenlerin en çok başvurduğu argümanlardan biri budur. Eğer her şeyin canlı ya da bilinçli olduğunu iddia ediyorsak ayakkabılardan taşlara, taşlardan barometreye kadar her şeyin bilinçli olduğunu söylemiş olmaz mıyız? Aslına bakacak olursak Bruno bu soruya *De La Causa*'da açıklık getirmiş oluyor. Zihnin her yere nüfuz ettiğini söylemek, bildiğimiz, gördüğümüz ya da ürettiğimiz her şeyin bir zihne sahip olduğunu söylemek ile aynı şey değildir.

O zaman ben de sana bir masanın, masa olarak canlı olmadığını, kıyafetlerin kıyafet olarak canlı olmadığını... ama doğal şeylerin ya da bileşenlerin içinde madde ve form olduğunu söylerim. Tüm şeyler, ne kadar ufak olurlarsa olsunlar içlerinde o ruhsal tözü barındırırlar... Her şeyde ruh mevcuttur ve en ufak zerreciğin içinde dahi canlı olmayan parça bulunmaz⁶⁹.

Bu diyalog, panpsişist görüşü biraz daha detaylı bir bakışla incelemek adına oldukça önemlidir, çünkü belki ilk örneğini Anaksagoras'ta gördüğümüz ve çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde diğer felsefecilerde de göreceğimiz gibi, panpsişistler genelde zihnin evrenin en temel niteliklerinden biri olduğunu ve onun evrenin hemen her yerinde bulunduğunu söylerken, bundan tüm nesnelere zihne sahip olduğunu kastetmezler. En temel yapıtaşlarının –ki bunlar atomlar, moleküller, ya da quarklar olabilir– zihinvari bir özellik taşıdığını söylemeyi tercih ederler. Kendisi de atomcu bir görüşe sahip olan Bruno, maddenin bölünmesi mümkün olmayan en küçük haline

66 Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 398.

67 Kristeller, *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, 133.

68 Giordano Bruno, *Cause, Principle and Unity*, çev. Robert De Lucca (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 43.

69 Age., 44.

monad ya da minimum diyordu. Bruno en küçük maddi yapıtaşı anlamında monad terimini Leibniz'den önce kullanmıştı. Bruno aynı zamanda maddenin fiziksel ve ruhsal iki yanı olduğunu düşünüyordu. *Potenza* (kuvvet) maddenin edimde bulunmasını sağlayan güç iken, nesnelik diye çevirebileceğimiz *soggetto* maddenin kendine içkin doğasını belirleyen, onun diğer şeylerden özsel olarak farkını belirleyen yanıydı⁷⁰.

3.2.5 Campanella

İtalyan Rönesansı'nın panpsisist görüşe sahip son felsefecisi Campanella, yine diğer İtalyan felsefecileri gibi Stoacılığın makro kosmosun içinde onunla benzer özelliklere sahip mikro kosmos insan görüşünden hareket ediyordu. Bilimin ve gözlem, deney gibi bilimsel metotların yavaş yavaş Kilise'nin Aristotelesçi görüşünü tehdit etmeye başladığı 17. yüzyıl başlarında yazan Campanella'nın felsefesi, onun varlık metafiziği ile bilimsel görüşlerinin ilginç bir bileşkesidir. Hem Telesio hem de Bruno'dan etkilenmiş olan Campanella'nın felsefesinin temelinde onun ortaya attığı üç ilkesi dikkat çeker. Ona göre varlığın özünde kuvvet, bilgi (ya da algı) ve sevgi olmak üzere üç ilke vardır⁷¹. Tüm varlıklar bu üç varlık ilkesi ile hiçliğin bir karışımıdır. Varlık hiyerarşisinin en tepesinde sonsuz kuvvet sahibi, sonsuz bilgi sahibi ve sonsuz iyilik sahibi Tanrı vardır. Varlık hiyerarşisinde aşağı doğru gidildikçe kuvvet, bilgi ve sevgi azalır. Campanella kuvvet ilkesini de üç kuvvet ayrımı yaparak üç kümeye ayırır. Varlık için gereken var olma kuvveti en temel kuvvettir. Etkin kuvvet olan eylem kuvveti ve üzerinde kuvvet uygulanmasına olanak sağlayan edilgin kuvvet ise Campanella'nın bilgi ilkesiyle birlikte çalışır. Campanella'yı bir panpsisist yapan onun bilgi ilkesidir. Ona göre var olan her şey, kendi varlığını, kendisini bilmektedir, bu da kendine duyduğu sevginin bir sonucudur⁷². Eğer herhangi bir şey kendisini sevmeseydi yaşamak için böyle bir çaba içinde olmazdı. Campanella aynı zamanda; her şeyin bildiğini, her şeyin algıladığını iddia eder. Bu bilgi ya da algılama, şeylerin ya da varlıkların içindeki ruhun, çevrelerindeki değişiklikleri fark etmesiyle gerçekleşir⁷³. Tüm algılar bir nevi dokunma gerektirirler. Ona göre bir taş bile

70 Skrbina, *Panpsychism in the West*, 75.

71 Germana Ernst, *Tommaso Campanella: The Book and The Body of Nature*, çev. David L. Marshall (Londra: Springer, 2010), 206.

72 Age., 206.

73 Age., 50.

algılamaktadır. Taşın algısı bizim vücudumuzdaki kemiklerin algısı gibidir. Campanella sonsuz bilgi ve algı sahibi Tanrı'nın algısından hareket ederek bir tür devamlılık argümanı ortaya koyarak Bruno'nun argümanına benzer bir şekilde, Tanrı'nın yapıtı ya da mikro hali olan tüm varlıkların da bir ruha sahip olması gerektiğini söyler. Her ne kadar Campanella'nın panpsisist görüşleri algı, kuvvet, uygulanan kuvvet gibi günümüz bilim yaklaşımıyla benzer araçlar kullanıyor gibi görünse de, Campanella da kendisinden önceki felsefeciler gibi zihni hâlâ ruhla ilişkilendirmektedir. Tanrı'dan ya da onun ruhunun doğaya dağılmasından, doğadaki şeylerde zihin özelliğinin ortaya çıkması onu bir panteist yapar. Her şeyin bu ruh aracılığıyla algıladığını söylemesi ve her şeyin algılama yetisine sahip olduğunu iddia etmesi ise onu bir pansensist yapar. İtalyan rönesans felsefecileri mekanist bir dünya görüşüne geçilmeye başladığı tarihlerde, mekanist dünya görüşüne, yine o zamanın bilimindeki gelişmelerden de yararlanarak tek ciddi alternatifi sunmaları bakımından önemlidir. Yine ilk defa panpsisist görüşün algı, kuvvet, bilgi gibi kavramlar ile, bilimsel bir yola doğru ilk girmeye başladığı da bu dönemdir. Rönesans doğa felsefecileri 17. yüzyılın önemli felsefecilerini etkilemenin yanında ileriki bölümlerde görüleceği üzere süreç felsefecilerinin paneksperimentalizm fikirlerinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

3.3 17. Yüzyılda Panpsisizm

17. yüzyıl bilimin artık tarihte tam olarak yerini sağlamlaştırdığı ve bilimsel yöntemin de genel kabul görmeye başladığı yüzyıldır. Rönesansın sona ermesiyle başlayan bu yüzyılda skolastik düşünce yerini bilimsel düşünceye bırakmaya başlamıştır. Yine bu yüzyılda Kepler, Galileo, Hooke ve Newton gibi bilim adamı diye sınıflandırmamız daha doğru olan düşünürlerin çalışmaları sayesinde, dünyanın merkezde olduğu Aristotelesci evren yerine güneşin merkezde olduğu bir evren modeline geçilmiştir. Bu yüzyılda artık Newtoncu mekanistik görüş diye adlandırılan, doğanın ya da evrenin kusursuz bir makine gibi işlediği ve onun çalışma prensiplerinin insanlık tarafından anlaşılabilmesine dair inancın öne çıktığı bir anlayış egemen olmaya başlamıştır ki, bu anlayış, büyük oranda günümüzde de sürmektedir. Mekanistik görüşe bir alternatif olan panpsisist görüşün bu yüzyılda iki önemli temsilcisi vardır:

Portekiz asıllı bir Hollandalı olan Baruch Spinoza (1632-1677) ve Alman Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716).

3.3.1 Spinoza

Materyalist ve mekanist dünya görüşünün hakim olduğu 17. yüzyılda rasyonalist bir felsefeci olarak karşımıza çıkan Spinoza kuşkusuz bir panteistti. Ona göre olan her şey Tanrı'da var olmak zorundaydı ve Tanrı yaşadığımız dünyaya aşkın olamaz ona içkin olmak durumundaydı. Doğa ile Tanrı'yı özdeşleştiren Spinoza, tüm varlık alanını açıklamak için bilim ve matematiğin kullanılması gerektiğini düşünüyordu. Tüm gerçekliğin doğasında tek bir töz yani Tanrı olduğunu düşünen Spinoza'ya göre tek tek bütün varlıklar bu gerçekliğin birer parçası olmak durumundaydılar. Doğanın insanlar tarafından anlaşılabilir iki yüklemine olduğunu düşünen Spinoza burada Descartes'ı takip ediyordu. Bu yüklemeler, fiziksel olan uzam ve zihinsel olan düşünce idi. Ona göre uzamı olan her şeyin bir de zihinsel yönü, zihinsel olan her şeyin de bir fiziksel yönü vardı. Bir başka deyişle, fiziksel gerçekleşen her şey diğer taraftan, paralel bir şekilde zihinsel bir gerçekleşmeyle vuku buluyordu. Örneğin parmağıma bir çekiçle vurduğumda, parmağıma vuran çekiç sürecin fiziksel kısmı iken, onunla aynı anda ona paralel olarak gerçekleşen duyduğum acı sürecin zihinsel kısmıydı. İkisi aynı tözün farklı modlarıydı.

... dolayısıyla düşünen töz ile yer kaplayan tözün bir ve aynı töz olduğunu; ister düşünen sıfatıyla idrak edilmiş olsun bu töz, isterse yer kaplayan sıfatıyla. Bu yüzden, iki şekilde ifade ediliyor olsalar da, yer kaplayan sıfatının bir tavrı ile o tavrın fikri de bir ve aynı şeydir⁷⁴.

Spinoza'ya göre aslında zihin ve beden ayrımı diye bir şey söz konusu değildir. Beden zihnin nesnesidir ve ikisi Spinoza'da birleşik olarak ele alınır. "...zihin düşünce sıfatının altında, beden de yer kaplama sıfatının altında düşünüldüğü sürece, beden fikrinin ve bedeninin, yani zihin ve bedeninin bir ve aynı şey olduğunu göstermiştik"⁷⁵.

Spinoza'yı panpsisist yapan bu zihin özelliğinin sadece insanlara özgü değil var olan her şeyde mevcut olduğunu söylemesidir. Maddi olan, ya da Spinozacı bir dille söyleyecek olursak uzamsal olan her şeyde, paralel bir şekilde işleyen bir de zihin bulunmak zorundadır. Bu zihinsel yeti farklı şeylerde farklı derecelerde kendini

74 Benedictus De Spinoza, *Ethica*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Alfa, 2014), 115.

75 A.g.e., 147.

gösterir. Spinoza bunu da yine *Ethica*'da dile getirmektedir. Burayı uzunca alıntılanmanın doğru olacağı kanısındayız.

Bu önermelerden insan zihninin sadece bedenle birleşmiş olduğunu anlamıyoruz, aynı zamanda zihin ve beden arasındaki birlikten ne anlaşılması gerektiğini de anlıyoruz....Çünkü şimdiye kadar söylediklerimiz tamamen genel ve bir insana olduğu kadar diğer bireylere de ilişkin şeyler ve bu bireylerin hepsi de, farklı derecelerde olmakla birlikte, birer canlı. Çünkü her şey hakkında zorunlu olarak Tanrı'da bir fikir var ve bu fikrin nedeni Tanrı, tıpkı insan bedeninin fikrinin de nedeni olması gibi. O halde insan bedeninin fikriyle ilgili ne söylemişsek hepsi herhangi bir şeyin fikri hakkında da söylenmeli⁷⁶.

Yukarıda alıntılanan kısımda Spinoza'nın, zihnin insan dışı herhangi bir entitede de mevcut olduğunu söyleyerek açık bir panpsişist görüş dile getirmesinin yanında "Tanrı'da her şeyin bir fikri var" düşüncesi de önemlidir. Tanrı, her şeyin gerçekleşmesinin ya da edimselleşmesinin fail nedenidir. Ona göre insanın zihni bazen etkin, bazen edilgindir, fakat Tanrı'nın zihni hep etkindir. Spinoza'nın panpsişist görüşünü açığa çıkaran bir diğer düşüncesi de diğer tekil zihinlerin hepsinin Tanrı'nın zihninde bulunmasıdır.

"Herhangi bir insanın zihnindeki bire bir olan fikirler, insan zihninin özünü kurduğu için Tanrı'da da bire birdir (II. Bölümün 11. önerme Sonucuna göre), ama aynı insanın zihnindeki bire bir olmayan fikirler de (aynı Sonuca göre) Tanrı'da bire birdir, çünkü Tanrı'da hem söz konusu zihnin özü hem de başka şeylerin zihinleri aynı anda bulunur"⁷⁷.

Yine *Ethica*'da ikinci bölümün üçüncü önermesinde "Tanrı'da mutlaka hem kendi özünün hem de kendi özünden zorunlu olarak çıkan her varlığın fikri"nin bulunduğunu söyler⁷⁸. Spinoza şüpheye yer bırakmayacak şekilde zihin fenomenini, panteist bir Tanrı'dan çıkan, ya da bu Tanrı'da var olan tüm entitelere yükleyerek panpsişist bir zihin kuramı geliştirmiş olur.

3.3.2 Leibniz

Leibniz'in monad kuramına değinmeden önce onun bir hillozoist olduğunu söylememiz gerekir. Özellikle mikroskopun keşfi ve suyun içindeki gözle görülemeyen canlıların mikroskop sayesinde görülmesiyle birlikte Leibniz evrendeki her şeyin canlı olduğu sonucuna varmıştı. Bunun kanıtı daha *Monadoloji*'den 19 yıl önce 1695'de yazdığı *Yeni Sistem*'de görülebilir. Atomları bir form ve etkinliğe sahip

76 Age., 127.

77 Age., 1.Önerme Kanıtlaması, 199.

78 Age., 110.

olan tözsel formlar olarak adlandıran Leibniz, onların doğasının bir nevi duygu ya da arzu gerektiren bir kuvvet gerektirdiğini düşünüyordu⁷⁹.

Leibniz'in monadları, Demokritos'un atomları gibi, daha küçük parçaya bölünemeyen, cismi şeyleri oluşturan en küçük yapıtaşlarıdır. Evrende bildiğimiz her şey bu tözün değişik şekillerde bileşimiyle oluşmuştur. Ancak her bir monad diğer monadlardan farklıdır. Bir monad, atom gibi basit bir yapıdan ziyade, evrendeki karmaşıklığa benzer bir karmaşıklık barındıran bir tözdür. Ona göre "her bir monad, evreni kendi bakış açısından temsil eden, evren gibi düzenli, kendi içsel faaliyetine sahip canlı bir aynadır"⁸⁰. Bunun dışında monadlar, harici hiçbir neden tarafından etki altında kalmayan bir yapıya sahiptirler, onlarda olan herhangi bir değişim onların içsel faaliyetinden kaynaklanır. En önemlisi de monadlar hem algıya (*perception*) hem de isteğe (*appetite*) sahiptirler⁸¹. Bu da Leibniz'i evrenin en temel yapıtaşlarının içine zihinsel yeti yüklemesi sebebiyle panpsişist yapmaya yeter. Bu düşüncenin nereye gideceğini kestirmek çok güç olmasa da devamını yine *Monadoloji*'de 66. argümanda görebiliriz. "Buradan da anlarız ki; maddenin en küçük kısmında dahi, yaşayan şeylerden, hayvanlardan, entelekheialardan, ruhlardan bir dünya mevcuttur"⁸².

Burada panpsişizme getirilen eleştirilerden biri olan kombinasyon problemi de ortaya çıkmış olur. Bu eleştiriye göre panpsişist bir düşünür, nasıl olup da kendine özgü tekil zihinlere sahip entitelerin birleşip tek bir zihne sahip görünen daha karmaşık bir yapının ortaya çıkmasına olanak sağladığını açıklamak zorundadır. Leibniz'in monad kuramı özellikle bu tarz bir saldırıya açıktı. Leibniz kendisine monadların ne şekilde birleşip insan ya da hayvan gibi kompleks yapılar meydana getirdiği türden sorulara cevap olarak dominant monad tezini ortaya atmıştı. Ona göre monadların rastgele bir toplamı ile monadların birlik oluşturacak bir şekilde birleşmesi farklı şeylerdir ve monadların birlik olmasını ve örneğin insan gibi bir varlık ortaya çıkmasını sağlayan, diğerlerine liderlik eden bir dominant monaddır. Kanımızca bu kombinasyon problemine iyi bir cevap değildir. Çalışmamızın son bölümünde

---

79 Gottfried Wilhelm Leibniz, *New System and Associated Contemporary Texts*, çev. Richard Francs ve R. S. Woolhouse (New York: OUP, 1997), 2.

80 Gottfried Wilhelm Leibniz, "Principles of Nature and Grace" *Philosophical Texts* içinde, çev. Richard Francs ve R. S. Woolhouse (New York: OUP, 1998), 259.

81 Gottfried Wilhelm Leibniz, "Monadology", *Philosophical Texts* içinde, çev. Richard Francs ve R. S. Woolhouse (New York: OUP, 1998), 269 .

82 Age., 277.

kombinasyon problemine tekrar değinecek ve buna daha iyi bir cevap vermeye çalışacağız.

3.4 18. Yüzyılda Panpsişizm

18. yüzyılda artık bilim, skolastik düşünce karşısında kesin bir zafer kazanmış, bilimsel alanda son derece hızlı gelişmeler kaydedilmişti. Mekanist dünya görüşü düşünce dünyasının en etkili görüşü olarak bu yüzyılda yerini iyice sağlamlaştırdı. Astronomi alanındaki keşifler uzayın sanıldığından çok daha büyük olduğunun görülmesi ve Newton yasalarının uzayı anlamak konusunda doğruluğunun tescil edilmesi bir yana, 18. yüzyılda fizik ve astronomi dışında, yavaş yavaş biyoloji biliminin de ortaya çıkmaya başladığını söylemek yanlış olmaz. Yüzyılın ikinci yarısında kimyada da önemli gelişmeler olmuş, kimya daha az mistik bir hale gelmişti. Bilimdeki bu ilerlemeler panpsişist görüşü yanlışlamak bir yana, panpsişist eğilime sahip felsefecilerin hem 18. yüzyılda hem de bir sondaki yüzyılda yeni düşünce ve argümanlar geliştirmelerine yardımcı olacaktı. Panpsişizm mekanist dünya görüşüne felsefe dünyasında tek alternatif gibi duruyordu. Çalışmamızın bu bölümünde 18. Yüzyılın panpsişist görüşe sahip üç önemli felsefecisinin fikirlerini ortaya koyacağız. Fransız felsefeciler Julien Offray de La Mettrie (1709-1751), Denis Diderot (1713-1784) ve Alman felsefeci Johan Gottfried Herder (1744-1803).

3.4.1 La Mettrie

17.yüzyılda mekanist dünya görüşünün doğrudan sonuçlarından biri, insan vücudunun ve dolayısıyla bütün bir varlık olarak insanın bir makine olarak görülmeye başlanmasıydı. Ancak bir makine dahi olsa bu makinenin kondüktörü, onun işleticisi ruh olarak görülüyordu. Aynı zamanda bir tıp doktoru olan La Mettrie'nin bir felsefeci olarak önemi, ilk defa böyle bir makinenin kendisi maddi olmayan bir ruha ihtiyacı olmadığını düşünerek, hatta bu ruh tasavvurunun makine olarak insan düşüncesiyle çeliştiğini söyleyerek felsefe tarihinde yeni bir sayfa açmasından kaynaklanır. Gerçekten de buraya kadar gördüğümüz panpsişist eğilime sahip felsefecilerin hepsinde, ta Antik Yunan'dan beri sürdürülen insanın

içinde bir şekilde yerleşik, zihin faaliyetlerinin kaynağı olan ruh düşüncesi vardı. La Mettrie ise Hobbes gibi katı bir materyalist idi. Bu durumda “La Mettrie nasıl olur da panpsişist görüşe sahip olabilir?” gibi bir soru yöneltilebilir. Aslında bunun cevabı oldukça basittir. La Mettrie de bir hилоzoisttir. Materyalist olmasının yanında maddenin canlı güçlere sahip olduğunu düşünmektedir. Eğer maddenin canlı olduğunu düşünürseniz ve katı bir materyalistseniz (mekanist değil bu ayrım önemlidir) zihinsel faaliyetleri açıklamak için bir ruha gereksiniminiz kalmaz. La Mettrie'nin kendisinden önceki canlı maddecilerden farkı, kendisinden öncekilerin bunu genellikle maddenin içine yerleşmiş ya da sızmış, kendisi maddi olmayan bir ruh ile açıkladıkları yerde, kendisinin maddeyi zaten kendi doğası ya da yapısı gereği canlı kabul etmiş olmasıdır.

La Mettrie, 1745 yılında yazdığı *Ruhun Doğal Tarihi*'nde (L'Histoire Naturelle de L'ame), maddenin Descartes'ın söylediği gibi uzamsal olduğunu onayladıktan sonra, maddenin iki özelliğinden bahseder. Bunlardan ilki maddenin içinde olan harekete geçirme gücü (*motive force*), ikincisi ise maddenin duyumlama yetisidir (faculty of sensation)⁸³. Descartesçıları maddedeki bu yetiyi inkâr etmekle suçlayan La Mettrie'ye göre, Descartesçılar bu yüzden hayvanları hissiyatsız makineler olarak betimlemek gibi absürt ve gülünç bir iddia ortaya atmışlardı. La Mettrie maddenin duyumlama yetisinin ruh gibi bilemediğimiz, gözlemleyemediğimiz, ideal (madde dışı) bir töze sahip bir entite tarafından gerçekleştirilemeyeceğini belirtip, bu duyumlama yetisinin nasıl çalıştığını anlayamayacağımızı söyler. Ona göre duyumlama yetisini, maddenin içinde yerleşik, organize olan bedenlerde potansiyelini açığa çıkaran bir güç olarak görmek gerekiyordu⁸⁴. Burada ortaya konan argümanın ilk ilkeler argümanına benzer bir argüman olduğu açıktır. Leibnizcileri monadlar ile maddeyi ruhanileştirmek gibi yanlış bir yola girmekle suçlayan La Mettrie'ye göre bunun tam tersi, yani ruhu maddeleştirmeye, ona maddi dünyada bir karşılık bulunmaya çalışılmalıdır⁸⁵

---

83 Julien Offray De La Mettrie, *Machine Man and Other Writings*, çev. Ann Thomson (Glasgow: Cambridge University Press, 1996), 49-51.

84 Age., 50.

85 Age., 3.

Dolayısıyla ruh dediğimiz şey, sağlam bir aklın sadece bizim düşünen kısmımız ile ilgili kullanması gereken ve hakkında hiçbir şey bilmediğimiz beyhude bir terimdir. En ufak bir hareket ilkesiyle, canlı bedenler, hareket etme, hissetme, düşünme, pişman olma ve bir bakıma fiziksel çevre ve ahlaki çevrede davranış sergilemesi için gereksinim duydukları her şeye sahip olmuş olurlar⁸⁶.

La Mettrie'de organizasyon kavramı kilit bir öneme sahiptir. O, maddenin ancak belirli bir form kazandığında maddedeki duyumlama yetisinin gözlemlenebileceğini düşünmektedir. Yani ona göre canlı ve cansız madde yoktur, sadece organize olmuş madde ve organize olmamış madde vardır. Yalnız bu organizasyonun nasıl gerçekleştiğiyle ilgili sağlam bir kuramı olmadığını da kabul eder.

Bu gözlemler ve doğrular ışığında, madde ile hayranlık uyandıran şu düşünme özelliği arasında bir bağ kurabiliriz; her ne kadar, en nihayetinde bu özelliğin öznesi bizim bilemeyeceğimiz bir şey olduğundan, bu bağın nasıl kurulduğunu anlayamasak da⁸⁷.

La Mettrie burada maddenin öznel deneyimsel niteliğini bilemeyeceğimiz için bu bağı bilemeyeceğimizi söylemektedir. Bu, kendisinden iki yüzyıl sonra analitik zihin felsefesi tartışmalarında Whitehead, Russell, Hartshorne, Strawson gibi panpsişizmi savunan felsefecilerinin tekrar gündeme getirecekleri bir husustur.

La Mettrie'nin maddenin düşünme yetisine sahip olduğunu düşünmesi onu her halükârda bir panpsişist yapar; fakat yine de son olarak, onun zihinsel faaliyetin sadece insan ve hayvanlarda değil bitkilerde de olduğunu söylemesi bu savı daha da güçlendirir. Kendisinden önceki felsefeciler gibi bir zihin niteliği sınıflandırması yapan La Mettrie'ye göre, canlılar ihtiyaçları doğrultusunda bir zihin oranına sahiptirler. Ne bir hayvan ne de bir bitki olan insanda nispeten daha fazla oranda zihin bulunmak zorundadır, çünkü insan ihtiyaçları bu ikisinin ihtiyaçlarından daha fazladır⁸⁸.

3.4.2 Diderot

Diderot'un maddeyle ilgili düşünceleri de La Mettrie'ninkiler gibidir. O da naturalist ve materyalist bir anlayış benimsemişti ve o da insanların ya da diğer canlıların maddesiz bir töze sahip ruh gibi bir entite tarafından yönetildiği düşüncesini absürt

---

86 Age., 26.

87 Age., 38.

88 Age., 87

buluyordu. Kuşkusuz o da, eğer ruh tarafından idare edilmiyorsa, maddi bedeninin nasıl idare edildiğini açıklamak durumundaydı. Diderot da yine, La Mettrie'ye benzer bir şekilde çözümünü maddenin özünde bulmuştu. *D'alembert ve Diderot Arasında Konuşmalar*'da Diderot'un maddede duyu yetisi olduğunu iddia eden hilozoist yaklaşımını görmek mümkündür.

Diderot: ... Kendini bir dinle, kendin için üzüleceksin; her şeyi açıklayacak basit bir varsayımdan kaçınmak adına, ki bu varsayım duyu yetisinin, maddenin genel bir niteliği olduğunu ya da onun organizasyonunun bir ürünü olduğunu varsayar, sağduyuyu bırakıyorsun ve gizemlerle, çelişkilerle ve absürtlüklerle dolu bir uçuruma kafa üstü atlıyorsun.⁸⁹

Yukarıdaki diyalog parçasından anlaşılacağı gibi Diderot da, La Mettrie'deki maddenin duyumsamasına benzer bir şekilde maddeye duyu yetisi yüklemiştir. Ancak Diderot bunu biraz daha kapsamlı bir şekilde, maddeye dört temel nitelik atfederek yapar. Buna göre maddede arzu, kaçınma, hafıza ve zekâ olmak üzere dört nitelik mevcuttur⁹⁰. Diderot maddeye bu dört temel niteliği yükledikten sonra kaçınılmaz olarak entiteleri, bu niteliklerin nispeti oranında ayırmak durumunda kalmıştı. Ona göre iki duyumsama çeşidi vardır. Organlara sahip olan canlılar, etkin bir duyumsamaya sahiptir. Bunun yanında taşlar ve organlara sahip olmayan diğer entiteler ise edilgin bir duyu yetisine sahiptir. Diderot'a göre doğada haz veya acı duymayan bir şeyden bahsetmek mümkün olamaz. O da La Mettrie gibi bunun yadsınamaz bir gerçek olduğunu iddia eder ve yine La Mettrie'ye benzer şekilde bu gerçeğin çalışma ilkelerini açıklayamayacağını teslim eder. Bununla birlikte o, bu çalışmada ilkelerinin açıklanması konusunda La Mettrie'nin karamsarlığını benimsemez. Bir gün bilimin bu ilkeleri açıklayacağına dair bir inanç beslemektedir.⁹¹

3.4.3 Herder

Nötr monizm (*Neutral monism*) evrendeki nihai gerçekliğin tek bir tözden oluştuğunu söylemesi bakımından monist bir kuramdır. Bu bakımdan evrendeki tek gerçekliğin madde olduğunu söyleyen materyalizm ile evrendeki tek gerçekliğin zihin olduğunu söyleyen idealizm ile monist bir kuram olması bakımından benzer. Ancak nötr

---

89 Denis Diderot, *Interpreter of Nature: Selected Writings*, çev. Jean Stewart ve Jonathan Kemp (New York: International Publishers, 1963), 59

90 Skrbina, *Panpsychism in the West*, 107

91 Age.,108.

monistlere göre evrendeki nihai gerçeklik ne madde ne de zihindir, bunlardan başka bir tözdür. Herder de bir nötr monistti. Beden-zihin ayırımına karşı çıkıyor ve madde ve zihin olarak gördüğümüz şeylerin tek bir gerçekliğin farklı yansımaları olduğunu düşünüyordu. Ona göre nihai gerçeklik *kraft*, yani kuvvet idi. Evrendeki her şeyin temelinde kuvvet vardı. Bütün maddi şeyler, bir nevi yaşam enerjisi olan bu kuvveti içlerinde barındırıyorlardı. Yine La Mettrie ve Diderot'ya benzer bir düşünme şekliyle, Herder maddi şeylerin içindeki kendilerine has doğayı bizim bilmemizin mümkün olmadığını söylüyor, daha sonra bir analogi argümanı yaparak bizdekine benzer bir duyumlama yetisinin her şeyde olması gerektiğini iddia ediyordu.

Ölü doğa dediğimiz herhangi bir şeydeki içsel durumu bilmiyoruz. Her gün kütle, etki, düşme, hareket, durgunluk, kuvvet, hatta inertianın kuvveti kelimelerini kullanıyoruz ve kimbilir bunlar o şeyin içinde ne anlama geliyor?

Ama doğadaki etkin kuvvetlerin büyük dramasını daha çok gözlemledikçe, her şeyi duyumumuzla canlandıran, kendimizle olan benzerlik duygusunu daha az göz ardı edebiliyoruz⁹².

3.5 19. Yüzyılda Panpsişizm

19. yüzyılda biyoloji, kimya ve fizik alanında ilerlemeler panpsişist kuram üzerinde pozitif bir yönde etki gösterdi. Bu alanlardaki ilerlemeler ile panpsişist kuramcılar argümanlarını güçlendirme fırsatı buldular. Tabii bu, katıksız mekanist düşünceye sahip felsefeciler için de geçerliydi. Mekanist görüşe sahip felsefecilerin sayıca daha fazla olmasına rağmen, durum günümüzdeki kadar panpsişistlerin aleyhine bir oranda değildi. Gerçekten de bir önceki yüzyıla kıyasla 19. yüzyılda çok fazla panpsişist kuramcı vardı. Çalışmamızda bu isimlerin en önemlileri olan Arthur Schopenhauer, Ernst Mach, Ernst Haeckel, Charles Sanders Peirce, William Kingdon Clifford ve Friedrich Paulsen'in görüşlerine göz atacağız.

3.5.1 Schopenhauer

Schopenhauer, Berkeley ve Kant'a benzer türden bir idealistti. Ona göre duyumlarımızla algıladığımız şeyler ya da nesnelere, onların gerçek hali değil bizdeki

---

92 Johann Gottfried Herder, *Philosophical Writings*, çev. Michael N. Forster (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 187.

temsilleridir. Şeyleri kendinde oldukları gibi değil, bizdeki temsilleri yoluyla kavrarız. Schopenhauer'in felsefesindeki en belirleyici kavram, onun isteme (*will*) adını verdiği şeydir. Ona göre insan birçok şey duyular, ama onu yöneten şey tutku ya da istemedir. Dahası insan bu istemenin pençesinde bir esir gibidir. Schopenhauer daha da ileri giderek tüm dünyanın ya da doğanın bu isteme duygusuyla eylediğini düşünür. İnsan gibi doğanın içindeki diğer canlılar da isteme tarafından yönetilirler. Schopenhauer'in panpsişizmi, bu isteme duygusunu ve bu istemeyi doğa üzerinde genellemesiyle açığa çıkar. İsteme insanın istemesi, canının bir şey çekmesi gibi düşünülmemelidir. O, ontolojik bir yasa, canlı bir varlık gibi bir şeydir. Schopenhauer'e göre her şey ister. İsteme bütün doğanın içine işleyen bir enerji ya da kuvvettir. Bir taşı bile yere çeken o istemedir.⁹³ Yerçekimi bile o istemenin bir tezahürüdür. Sadece yerçekimi değil, "doğada kendini fiziksel ya da kimyasal gösteren her türlü kökensel güç... içimizdeki isteme ile tamamen aynı şeydir"⁹⁴. Doğada gördüğümüz her türden şeyde bu istemenin nesneleşmiş hallerini görürüz. Örneğin "dişlerimiz ve gırtlığımız açılığın, cinsel organlarımız çiftleşme isteğinin" nesneleşmiş halleri ya da araçlarıdır⁹⁵.

Sanki zihne sahip ayrı bir varlıkmiş gibi betimlenen bu isteme, sadece insanda değil tüm evrende olduğundan bizi panpsişizmin sınırlarının içine atmış olur. Schopenhauer'in evren tasavvurunda sanki her şeyde bir zihin var gibidir. En önemli yapıtı *İsteme ve İdea Olarak Dünya*'da doğadaki istemenin insandaki istemeden sadece görünürde farklı olduğunu açıklar. "İsteme, doğada kör bir biçimde çalışan her türlü kuvvette kendini gösterir, istemli insan eylemlerinde de gösterir, bu ikisi arasındaki büyük fark sadece gösterimin derecesidir, yoksa görünen şeyin doğasında fark yoktur"⁹⁶.

Schopenhauer, bilincin sadece insanlarda ve hayvanlarda mevcut olduğunu düşünüyordu, fakat doğadaki diğer her şeyi de zihne benzer bir özellik ya da zihne başlangıç diyebileceğimiz bir yetiye sahip olarak görüyordu. Burada Schopenhauer'in taş ve bitkiler için söyledikleri bize yol gösterebilir.

---

93 Arthur Schopenhauer, *The World as Will and Idea vol 1*, çev. R. B. Haldane ve J. Kemp (Edinburgh: Ballantyne, Hanson & Co, 1910), 142.

94 Arthur Schopenhauer, "On the Will in Nature", *Two Essays By Arthur Schopenhauer* içinde, Londra: George Bell and Sons, 1889), 217.

95 Schopenhauer, *The World as Will and Idea vol 1*, 141.

96 Age., 143.

İnsan kafasının içinde bir ruh olduğunu farz ettiğiniz zaman... her bir taşta da bir ruh atfetmeniz gerekir... ruh denen her şeye madde atfedilebilir, ama aynı zamanda her tür maddeye de ruh atfedilebilir, dolayısıyla ikisi arasında (düşünülen) bu zıtlık yanlıştır⁹⁷.

Burada Schopenhauer, ruhu reddetmesinin yanında beden ve ruh ikiliğine de karşı çıkmaktadır. Spinozacı bir yaklaşımla, ikisinin aslında aynı şey olduğunu söylemektedir. *Doğanın İstemesi Hakkında (On the Will of the Nature)* adlı yapıtında yine taşlarla ilgili ilginç şeyler söyler.

Taşlar, kaya parçaları, buz kütleleri birbirlerinin üzerine düşseler, birbirlerine çarpsalar ya da sürtünseler dahi, birbirlerinin ya da dış dünyanın bilincinde değildiler. Yine de onlar bile dış etkiye açıktılar, ki böylelikle yerlerini ve hareketlerini değiştirirler, bu da belki de bilinç için gerekli olan ilk basamak olarak düşünülebilir⁹⁸.

Yine aynı yapıtın içinde bu kez bitkilerle ilgili tespitlerde bulunan Schopenhauer mahzende ışıksız kalan bir patates bitkisinin ışığa ulaşmak için 20 fit kök salmasından bahseder ve bitkilerde bir öz-bilinç olmasa da, isteme ve kendini sevme özelliği olduğunu iddia eder.

... onlarda bir bilinç analojisi olsa olsa sıkıcı bir kendinden hoşlanma olarak anlaşılmalıdır, ama onların hepsinin ışığı aradığını ve birçoğunun her gün çiçeklerini ve yapraklarını güneşe doğru çevirdiğini görürüz... ve son olarak da bazı tür bitkiler bir çeşit uyarılma yetisine bile sahiptir⁹⁹.

Sonuç olarak istemeyi tüm evrene ve evrenin içindeki tüm varlıklara ve nesnelere yükleyen Schopenhauer'in panpsişist olduğu kesindir. Zihinsel özelliklerin ya da yetilerin, bitkilerde de, daha ilkel bir şekilde olsa da bulunduğunu teslim eder.

3.5.2 Mach

Aynı zamanda fizikçi olan Avusturyalı felsefeci Ernst Mach'ın (1838-1916) deneyci düşünceleri daha sonra kendilerine Viyana Çevresi denecek ve modern felsefenin en önemli düşünce okullarından biri olacak düşüncenin üzerinde etkili olmuştu. Mantıkçı pozitivistlere ilham kaynağı olan bir felsefecinin panpsişist görüşü savunması birçoklarına ilginç, hatta inanılması güç gelebilir. Onun panpsişizmi deneyci görüşüyle çelişmeyen bir panpsişizm türüdür. Nötr monist bir yaklaşım belirlemiş olan Mach'a göre dünyadaki tek töz, ne madde ne de zihindir. Ona göre

97 Arthur Schopenhauer, *Parerga and Paralipomena vol 2*, çev. E. F. J. Payne (Oxford: OUP, 1974), 105.

98 Schopenhauer, "On the Will in Nature", *Two Essays by Arthur Schopenhauer* içinde, 301.

99 Age.

her şey duyumdur (*sensation*). Dünyanın şeylerden değil, duyumlardan oluştuğunu iddia eder. “Doğru konuşmak gerekirse dünyamız şeyler dediğimiz elementlerden oluşmamıştır. Renkler, tonlar, basınç, uzamlar, zamanlar, kısaca günlük dilde bizim bireysel duyumlar dediğimiz şeylerden oluşur”¹⁰⁰.

Her şeyin duyum olduğu bir evrende, kuşkusuz sadece insanın duyumladığını söylemek de zor olacaktır. Mach da holistik bir evren portresi çizerek her şeyin duyumladığını söyleyecekti. Buradaki ilhamı da Schopenhauer'den almış gibi görünmektedir.

Lakin dikkatli bir fizik araştırması, bizi duyumlarla ilgili analizimize götürür. Böylelikle keşfederiz ki; bizim duyduğumuz açıklık, özünde, sülfürik asidin çinkoya duyduğundan, bizim istememiz de bir taşın basıncından pek farklı değildir¹⁰¹.

Böylece Mach duyumlama yetisinin sadece insana özgü olmadığını belirtmektedir. Her şeyin duyum olduğu ve her varlığın da duyumladığı bir evren panpsişist bir yaklaşıma işaret eder.

3.5.3 Haeckel

Bu yüzyılın bir başka panpsişist bilim insanı-felsefecisi de Ernst Haeckeldir (1834-1919). Haeckel, Mach gibi bir fizikçi değil bir biyologdu ve önemli bir evrim otoritesiydi. Haeckel de zihin ile bedenini ayrı tözler olduğunu reddediyordu, o da bir monist idi. Ona göre tek gerçeklik tözün kendisiydi ve onun açıklanması da evrim ve fizik yardımıyla bilim tarafından yapılmıştı. Buna göre töz dediğimiz şey, madde ve enerji (ikisi birlikte) idi.

Haeckel'in panpsişist eğilimini gösteren birçok kanıtı onun yazılarında bulmak mümkündür. Örneğin 1895'de yayınlanan *Din ve Bilimi Bağlantılandırın Monizm (Monism as Connecting Religion and Science)* adlı yapıtında, “maddi olmayan bir yaşayan ruh, ölü, ruhsuz bir madde kadar düşünülemez bir şeydir, bu ikisi her bir atomda iç içedir” der¹⁰². Ruh derken Haeckel, zihin ya da zihinvari faaliyetten bahsetmektedir. *Monist*'te “ben tüm maddeyi canlı kabul ederim, yani bu hissiyatlı

---

100 Ernst Mach, *The Science of Mechanics*, çev. Thomas J. McCormack (Londra: Open Court, 1919), 483.

101 Age., 464.

102 Ernst Haeckel, *Monism as Connecting Religion and Science*, çev. J. Gilchrist (Londra: Adam and Charles Black, 1895), 58.

(zevk ve acı) ve hareketli” diyerek hilozoist bir yaklaşım sergilemektedir¹⁰³. Maddeyi canlı kabul etmesinin yanında mikro düzeydeki varlıklara zihinvari bir nitelik de yükler. Örneğin ona göre “mikroskobik protistler dahi bilinçli psişik (zihinsel) eylem içerisindedirler¹⁰⁴. Keza atomlar da farklı değildir. Onlar da “duyumlama ve istek gibi ilkel psişik niteliklere¹⁰⁵” sahiptir. Daha sonraları enerjinin maddedeki canlılığı ya da hissiyatı sağlamadığı sonucuna varacak olan Haeckel, madde ve enerjinin tek hali olan bu tözüne duyumu da ekler. Dolayısıyla ona göre hiçbir madde kuvvetsiz ya da duyumsuz olamaz.

3.5.4 Peirce

Pragmatizmin kurucusu olarak da bilinen Charles Sanders Peirce (1839-1914) mantık, etik, metafizik üzerinde çalışmalarının yanında aynı zamanda arazi üzerine çalışan bir fizikçiydi. Onun panpsişizmi de zamanın bilimsel keşiflerinden yararlanan bir panpsişizm türüydü. Onun panpsişist versiyonunda, hissetme (*feeling*) belirleyici rol oynuyordu. Peirce'a göre zihinsel yetinin en önemli göstergesi hissetmedir.

Evrimin sıkı bir savunucusu olan Peirce'e göre artık beden ile zihin ikiliği ortadan kalkmış durumdaydı. Monist bir açıklama arayışında olan Peirce *Kuramların Mimarisi (Architecture of Theories)* adlı makalesinde tek bir töze üç aday gösterir. Bunlar materyalizm, nötrizm ve idealizmdir¹⁰⁶. Peirce'a göre fiziksel olan ilkel olup zihinsel olan ikincil olamaz. Başka bir deyişle epifenomenalizm benzeri bir görüşe karşı çıkar. Tamamen maddi bir mekanizmanın hissiyata sahip olduğunu düşünmenin de bilimsel mantığa aykırı olduğunu söyleyen Peirce'a göre, evrende zihinsel ve bedensel olanın birbirinden bağımsız olmadığı da kesindir. Dolayısıyla Peirce buradan bir tür idealizm benzeri sonuç çıkartarak, asıl tözün zihin olması gerektiğini iddia eder. Ona göre varlığın kaynağı zihindir¹⁰⁷ ve onun ulaştığı sonuç nesnel idealizm adını verdiği bir öğretidir. Peirce, *Law of the Mind* adlı yapıtında da maddenin tümüyle cansız olamayacağını, onun, zihnin alışkanlıklarla boğulmuş hali olduğunu söyler¹⁰⁸. Peirce'ı maddenin cansız olamayacağı sonucuna götüren ise

103 Ernst Haeckel, “Our Monism” *Monist* 2, no 4, (Temmuz 1892): 486.

104 Ernst Haeckel, *Riddle of the Universe*, çev. Joseph McCabe (New York: Harper & Brothers, 1900), 178.

105 *Age.*, 179.

106 Charles Sanders Peirce, *Essential Peirce vol 1* (Indiana: Indiana University Press, 1992), 292.

107 *Age.*, 309.

108 Skrbina, *Panpsychism in the West*, 153.

biyoloji bilimidir. Peirce, hücrenin içindeki protoplazmanın zihinsel özelliğe sahip olduğunu, protoplazmanın hissettiğini düşünmektedir. Protoplazmanın da moleküllerden oluşan bir yapı olduğunu söyleyen Peirce, bu hissetmenin fizik tarafından açıklanamayacağını iddia eder. Dolayısıyla, “tüm fiziksel süreçler ya indirgenmiş ya da gelişmemiş psişik süreçler” olmalıdır. Protoplazmanın dinamik hassasiyeti, Peirce'a göre, onun hissettiğinin kanıtıdır. Doğadaki tüm maddeler de bir dereceye kadar dinamik hassasiyet gösterdiğinden tüm maddeler hissediyor olmalıdırlar. Skrbina, Peirce'ın bu argümanına dinamik hassasiyet argümanı adını vermiştir. Bu argümanı birinci bölümde açıklamıştık. Peirce dinamik hassasiyet argümanı ile devamlılık argümanını kullanarak bir tür pansensizm sonucuna ulaşmıştır.

3.5.5 Clifford

İngiliz felsefeci ve matematikçi William Kingdon Clifford (1845-1879) erken yaşta veremden ölümüne kadar süreye sığdırdığı felsefesiyle 19. yüzyılın en önemli felsefecilerindendir. Zihin felsefesine *mind-stuff* (zihin parçacığı) terimini kazandıran da kendisidir. Clifford'un panpsisist görüşü savunduğunu gösteren birçok yazısı vardır. Kendisi birden çok panpsisist argüman kullanarak oldukça kapsamlı bir panpsisist yaklaşım dile getirmiştir.

Yine Haeckel gibi Clifford da panpsisizme bilimsel düşüncenin ışığında ulaşmıştır. Ona göre artık bilim organik ile inorganik ayrımını kimya sayesinde ortadan kaldırdığına göre artık sıra fizik ile bilinci, yani zihin ile bedeni birleştirmeye gelmişti. Clifford bilincin son derece kompleks bir konu olduğunu farkındadır.

... ama birisinin kendi bilinci sadece onun tarafından bilinebilir, başkaları tarafından değil. Bize görünen şeylere ya da bizim gözlemlediklerimize nesnelere ya da fenomenler denir. Birisinin bilincindeki olgular bir başkası için nesne ya da fenomen değildirler, onlar sadece bilinç sahibi tarafından gözlemlenebilirler¹⁰⁹.

Öznel deneyimin niteliğinin sadece deneyim sahibi tarafından bilinebileceğini vurgulayan Clifford, bilinç denilen şeyin tüm duyuların bir şekilde toplanıp, hepsinin aynı anda farkında olunmasını bilinç olarak niteler. Yani bilinç aslında bir nevi toplama işlemidir. Bilincin bir kuvvet olmadığını, şayet öyle olsaydı duyulanabileceğini söyleyen Clifford, madde ile bilincin, Spinoza'nın düşüncesine

109 William Kingdon Clifford, *Lectures and Essays vol 2* (Londra: Macmillan, 1879), 53.

benzer bir şekilde, paralel çalıştığını düşünüyordu¹¹⁰. İstemenin maddeyi yönetme fikrini de ilkel toplumların eski yetersiz materyalizmi gibi bir tür saçmalık olarak niteliyordu¹¹¹. Clifford'un panpsisist argümanları ise devamlılık argümanı ve belirimcilik karşıtı argümandı. Fiziksel dünyamızdaki yasalar dünyanın içindeki her yerde geçerli olduğuna göre, bilinç konusundaki yasalar da her yerde geçerli olmalıydı. Ona göre insanı en bilinçli varlık olarak kabul edip varlıklar sınıflandırmasında aşağı doğru indiğimizde, bilincin olmadığı ya da bilincin ilk defa belirdiği bir basamağa ulaşabileceğimizi gösteren hiçbir kanıt ya da olgu yoktur. Aynı şekilde insanda bilinç olduğuna göre bu bilincin benzerinin diğer hayvanlarda ve canlılarda olmaması için de hiçbir sebep yoktur.

Evrim öğretisini kabul ediyorsak, Varabileceğimiz tek sonuç, en alçak düzeydeki organizmalarda, kanımızda yüzen Amoebada dahi, bizim anlayamayacağımız basitlikte, aynı karmaşıklıkta olmamasına rağmen bizim bilincimiz ile aynı doğaya sahip, bir şey olduğudur...¹¹²

Daha sonra Clifford burada bizim bilincimizden daha basit, aynı komplekslikte olmayan şeyi *Kendinde Şeylerin Doğası* isimli makalesinde açıklar. Ona göre bilinç birçok farklı hissiyatın bir toplamıdır, ve tüm hissiyatların onlardan meydana geldiği bir parça vardır. Clifford bu en küçük yapıya ya da töze *mind-stuff* der. Leibniz'in monadlarına benzer bir töz olan *mind-stufflar* birleşerek hissiyatları ve aynı zamanda madde dediğimiz şeyi oluştururlar. Ona göre "inorganik maddedeki bir molekül zihin ya da bilinç içermez, ama bu *mind-stufftan* ufak bir parça içerir"¹¹³ ve örneğin ne zaman ki moleküller beyin ya da sinir sistemi meydana gelmek için birleşirler, bununla ilgili *mind-stuff* yapıları da bir çeşit bilinç meydana getirmek için birleşirler. Ne yazık ki bu birleşmenin nasıl olduğuyla ilgili Clifford bize bir ipucu vermez. Tıpkı Leibniz'in monad kuramı gibi, Clifford'un bu kuramı da kombinasyon probleminin saldırısına açıktır. Bu problemi aşmak için Leibniz'in dominant monadı gibi Clifford da diğer parçaları yöneten bir parça olduğunu iddia etmiştir. Böyle bir parçanın bulunamamış veya bilimsel olarak kanıtlanamamış olması kombinasyon probleminin iki felsefecinin panpsisist yorumu için hâlâ geçerli olduğu manasına gelir.,

---

110 Age., 55-56.

111 Age.

112 Age., 61.

113 Age., 84-85.

3.5.6 Paulsen

19. yüzyılın en kapsamlı panpsişist argümanlarını ortaya koyan felsefeci Alman Friedrich Paulsen'dir (1846-1908). Bazı felsefecilerin yapıtlarındaki metafizik argümanların arasına sıkışmış duran panpsişist görüşlerden ya da eğilimlerden farklı olarak Paulsen, tartışmaya mahal bırakmayacak kesinlikte bir panpsişisttir ve *Felsefeye Giriş (Introduction to Philosophy)* adlı kitabı neredeyse baştan sona panpsişist argümanlarla doludur.

Paulsen kitabında ilk olarak materyalizme güçlü bir karşı çıkış yapar. Ona göre gerçekliği açıklayacak tek tözün madde olması olanaksızdır. Gerçekliğin algı olmadığı takdirde gerçeklik olamayacağını söyleyen Paulsen, Berkeleyci bir pozisyon alarak bedenini sadece fenomenal olarak var olabileceğini söyler¹¹⁴. Materyalistlerin zihin konusunda söylediklerini de çürütme isteğinde olan Paulsen, materyalistlerin iki temel zihin argümanı geliştirebildiğini söyler. Bunlardan ilki, zihinsel süreçlerin aslında beyindeki maddi süreçler olduğunu söyleyen özdeşlik kuramıdır. Paulsen böyle bir kuramın manasız bir kuram olduğunu söyler. İkinci materyalist açıklama olarak da fiziksel süreçlerin bir şekilde yan ürünü olarak zihinsel süreçlere de neden olduğunu söyleyen epifenomenalist görüşe değinen Paulsen, bu görüşü kabul edenlerin de fiziksel olan ile zihinsel olan arasında bir geçiş noktası bulup onu açıklamak zorunda olduklarını belirtir. Ona göre materyalist bir yaklaşım, fizikselden zihine doğru nedensel bir ilişki tespit etmek ister, çünkü zihinselden fiziksele doğru bir geçiş onlar için bir şeyin sıfırdan yaratılması demektir. Ancak Paulsen'e göre böyle bir nedensel ilişki olamaz ve tespit edilemez. Dolayısıyla materyalizm yanlıştır. Paulsen'e göre elde kalan tek alternatif, Spinoza'nınki gibi bir paralelciliktir. Bir başka deyişle fiziksel olan zihinsel olana etki etmez, aynı şekilde zihinsel olan da fiziksel olana etki etmez. Paulsen yine de —fiziksel alan ve zihinsel alan olmak üzere— bu iki alan arasında bir fark olduğunu belirtir. Şayet bu iki alan yan yana uzanıyor olsalar bile, bu ikisinden zihinsel olanı birincil alandır çünkü “gerçekliği olduğu gibi temsil eden alan zihinsel alandır”¹¹⁵. “Psişik süreçlerin olduğundan nereden emin oluruz peki?” sorusuyla devam eden

---

114 Friedrich Paulsen, *Introduction to Philosophy*, çev. Frank Thilly (New York: Henry Holt and Company, 1898), 75.

115 Age., 92.

Paulsen bundan kendi öz-bilincimiz vasıtasıyla emin olduğumuzu belirtir¹¹⁶. Başkalarının ne hissettiğini doğrudan gözlemleyemeyiz ancak analogi yapabiliriz. Bizimki gibi bir vücuda ve sese sahip olduğunu gördüğümüz komşumuzun bizimkine benzer bir duyumsamaya sahip olduğu sonucunu çıkarırız. Daha sonra bu analogiyi başka hangi canlılar üzerinde devam ettirebileceğimizi soran Paulsen, genel olarak bunun hayvanlara kadar devam ettirebileceğinin kabul edildiğini, fakat bu analoginin hayvanların ötesine geçerek (bir devamlılık argümanı yaparak) bitkilerde de sürdürülmesi gerektiğinde ısrarcı olur¹¹⁷. Lakin hayvanlar aleminde hayvan olarak kabul edilen organizmalarda küçüğe doğru gidildikçe hayvan ile bitki arasındaki ayrım hemen hemen yok olur. Dahası Paulsen'e göre hayvanı hayvan yapan beslenme, büyüme, hücre yapıları, üreme, ölme gibi niteliklerin hepsi bitkilerde de mevcut olduğuna göre ve hayvanları ruhsuz otomatlar olarak değerlendirmedimize göre, bitkileri boş bedenler olarak görmemiz anlamlı değildir¹¹⁸. Paulsen bu analoginin yapılamayacağını söyleyenlere neden yapılamayacağını sorup, analoginin neden yapılamayacağını kanıtlamanın bundan şüphe duyanların sorumluluğunda olduğunu hatırlatır. Şüphe duyanların en çok dile getirdiği argüman olan “onların bir beyni ve sinir sistemi” yok argümanının birçok hayvan için de geçerli olduğunu belirtir¹¹⁹. Yine “ama onlar hareket edemez” argümanının da köklerin ilerlemesi, yaprağın güneşe dönmesi gibi hareket isteyen eylemler olduklarından geçersiz bir argüman olduğunu söyler. Bununla da yetinmeyip, “ama bitkilerin hareketleri hayvanlardaki gibi spontan, yani herhangi bir dış uyarıcı olmadan kendiliğinden gerçekleşen hareketler değildir” şeklinde bir itirazda bulunanlara da, Paulsen, kendi fizikselci dünya görüşlerinden böyle bir soruyu sorma hakları olmadığını söyler ve onları adeta kendi silahları ile vurur:

“Ama” diyecek bundan şüphe eden ve, “bunlar spontan hareketler değil, fiziksel bir uyarana verilen mekanik tepkilerdir” diye cevap verecektir. Tamam ama biz geçen kısımda hayvanların bedenlerindeki tüm süreçlerin tamamen fiziksel durumlar olduğunu söylemedik mi? Fizyologlar ve materyalist felsefeciler hayvanlardaki spontan hareketlerin duyular ya da hislerle değil de, bir beden aldıkları uyarana karşı gösterdiği fiziksel tepkiler olduğunda ısrar etmiyorlar mıydı?”¹²⁰

---

116 Age., 94.

117 Age.

118 Age., 96.

119 Age., 97.

120 Age.

Dolayısıyla, ona göre hayvanlara bir zihin atfedip bitkileri zihinden muaf tutmak tamamen keyfi bir seçim gibi durmaktadır¹²¹. Yine Clifford gibi, biyolojideki gelişmeler sayesinde yaşam gücü kavramının ortadan kalktığını ve, inorganik-organik ayrımı yapılamayacağını hatırlatan Paulsen, organik bedenlerde geçerli olan tüm kuvvetlerin inorganik olanlarda da kendilerine has bir biçimde de olsa geçerli olmaları gerektiğini iddia eder¹²². Bizden başkalarının zihinsel süreçlerini bilemesek dahi kendimizi bildiğimizi söyleyen Paulsen, bunun devamında, başka bir beden gördüğümüz zaman, nasıl ki kendi bedenimizin isteyen, hisseden, düşünen bir parça da barındırdığını biliyorsak, benzer içsel bir yaşamın gördüğümüz beden için de geçerli olduğunu düşünmemiz gerektiğini söyler. Paulsen analogi ve devamlılık argümanı ileri sürmekle kalmıyor, belirimcilik karşıtı argüman da geliştiriyordu. Ona göre kesin olan bir şey vardır: Sadece fiziksel olandan bir anda “zihinsel”in ortaya çıkması mümkün değildi. Bu zihnin bir anda ortaya çıkması demek ile eşdeğerdir ki bu bir anda hiçlikten belirmekle aynı şeydir.

Ne zaman psişik yaşam ortaya çıktı? İlk protoplazmik partiküldeki hissiyat, tamamen yeni bir şey, daha önce hiçbir biçimde mevcut olmamış bir şey, daha önce hiçbir yerde hiçbir şekilde izine rastlanmayan bir şey miydi? Böyle bir şey tabii ki tam bir muamma olurdu, çünkü bir şeyin hiçten yaratıldığını söylemek, şüphesiz doğa bilimcisini protoplazmik partikülün hiçten yaratıldığına inanmasını beklemek kadar şaşırtırdı¹²³.

Bir panpsişist olarak Paulsen, analogi argümanı, devamlılık argümanı ve belirimcilik karşıtı argümanın yanı sıra, yaşayan tüm şeylerin spontan hareket kabiliyetine sahip olduğunu ve en küçük madde parçacığında dahi hareket, tepki ve organizasyon kabiliyeti olduğunu söyleyerek bir tür yerleşik güç argümanı da ortaya koyar.

Descartes da bunu o kaynaktan (Aristotelesçi Skolastik düşünceden) alır; madde iç niyetten aciz, tek niteliği uzam olan, uzamsal bir şeydir. Modern doğa bilimi böyle ölü ve sabit bir beden fikrini mutlak olarak bir kenara atmıştır. Onun molekülleri ve atomları en yüksek karmaşıklığın ve hareketliliğin formlarıdır¹²⁴.

Paulsen oldukça anlaşılır biçimde birden çok panpsişist argüman ortaya koymakla kalmamış kendisinden sonraki panpsişist felsefecilere de ilham kaynağı olmuştur. Öyle ki, onun ortaya attığı türden argümanlar 20. yüzyılda olduğu gibi günümüz de de hâlâ panpsişist felsefeciler tarafından devam ettirilmektedir.

---

121 Age., 94

122 Age., 104

123 Age., 100

124 Age., 101.

4 20. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE PANPSİŞİZM

18. yüzyıldan günümüze kadar Batı felsefesinde panpsişist argümanlar azalmak bir yana dursun, aksine daha fazla felsefeci tarafından ortaya atılmıştır. Panpsişizm özellikle süreç felsefecileri tarafından benimsenmiş ve daha çok onlar tarafından popülerleştirilmiştir. Bununla birlikte kuantum fiziği ve kaos kuramı çalışmalarının ortaya çıkması, bilgisayarların icadıyla birçok felsefeci bu gelişmeleri panpsişist savlarına dayanak olarak kullanmaya başlamışlardı. 20. yüzyıldan günümüze kadarki literatürün bir diğer önemi de panpsişizme genel olarak en güçlü karşı çıkış olarak görülen kombinasyon problemi etrafında gelişmesidir. Dolayısıyla çalışmamızın bu bölümünde kombinasyon problemine karşı geliştirilmeye çalışılan çözümler özellikle irdelenecektir.

19. yüzyıldan sonra ortaya çıkan panpsişist argümanların ve panpsişizmi benimsemiş felsefecilerin sayısal fazlalığı önceki yüzyılların hepsinden daha fazladır. Bunun önemli bir nedeni, panpsişizmin, bilimdeki gelişmelerle güçlenmesidir. Bir başka deyişle bilim özellikle fizik ve biyoloji alanında ilerleme kaydettikçe daha fazla felsefeci ve bilim insanı panpsişizme sempati ile bakar hale gelmiştir. Lakin bu bölümde göstermeye çalışacağımız gibi bazı gelişmeler daha fazla panpsişist argüman ortaya atılmasına olanak sağlamıştır. Panpsişist felsefecilerin sayısındaki artışın bir diğer nedeni de zihin ya da bilinç fenomeninin bilimdeki tüm ilerlemeye rağmen hâlâ çözülememiş bir fenomen olarak kalmasıdır ki, bu da David Skrbina ve David Chalmers gibi birçok felsefeciyi, bilimin bilinç sorununu (en azından Kuhncu bir paradigma değişimi yaşamadan) tamamıyla aydınlatamayacağı inancına götürmüştür. Bu inanç da bu felsefecilerin, bilince mekanist dünya görüşünden oldukça farklı yaklaşan panpsişist dünya görüşüne sempatiyle bakmalarına neden olmuştur. 20. yüzyıldan günümüze kadar, Charles Augustus Strong'dan Galen

Strawson'a kadar bazı önemli panpsizist felsefecilerin görüşlerine bu bölümde değinmeye çalışacağız.

4.1 Strong

İdealist bir konumda yer alan Strong (1862-1940) kendinde şeylerin zihinsel olduklarını söylüyor ve aynı zamanda gerçek olanın zihinsel olan olduğunu iddia ediyordu. Ona göre deneyimle ilgili elimizde olan tek şey bilinçti (*consciousness*), sadece bilinç ile gerçekliğin kavrayışına sahip olabiliyorduk. Dolayısıyla gerçekliğin kendisi de zihinsel bir şey olmalıydı¹²⁵. Madde ona göre gerçekliğin kendisi değil bir fenomendi¹²⁶. Analoji argümanını kullanan Strong'a göre, bizimkinden başka zihinler olduğu sonucuna ulaştığımız anda zihin benzeri özellikleri diğer şeyler ya da varlıklar için de kullanmamız gerekiyordu. Ona göre en küçük hareket gösteren şeylerin hareketleri dahi, ki bunlar atomlar ya da moleküllerdi, hayvanların hareketlerine benzer şekilde ele alınıp ve bir çeşit hissetme belirtisi olarak kabul edilerek, doğadaki organik-inorganik ayrımını yıkan, zihnin evrenin her yerine yayılmış bir özellik olduğunu savunan bir düşünceye ulaşmamıza yol açabilirdi. *Bilincin Kökeni (Origin of Consciousness)* adlı yapıtında Clifford'un *mind-stuff* kuramını kabul etmiş gözükken Strong, *mind-stuff*ün özelliklerini tanımlamaya girişir. Buna göre uzayda olmak, zamanda olmak, değişme yetisine sahip olmak ve psişik karaktere sahip olmak özelliklerinin hepsine sahip olan *mind-stuff*taki en önemli özellik bu sonuncusudur¹²⁷. Psişik karaktere sahip olmayı da dikkat göstermek (*attention*) ve psişik bir durumda enerjini toplamak olarak tanımlar¹²⁸. Tabii Strong *mind-stuff* kuramının kombinasyon problemiyle karşı karşıya olduğunu farkındadır. Nasıl oluyor da hepsi tekil bilinçler ya da bilinç parçacıklarına sahip bu *mind-stuff*ların birleşmesiyle insan gibi karmaşık bir organizmada tek bir bilinç meydana gelebiliyor? Strong'un bu soruya kayda değer bir cevabı vardır. Ona göre bizim bilincimizin ayırım yapma yeteneği belirli bir seviyeye kadar gidebilir. Biz toplam bilinci tek bir bilinç olarak ayırt edebiliriz ama parçalardaki bilinci ayırt edebilecek bir

---

125 Charles Augustus Strong, *Why the Mind Has a Body* (New York: Macmillan, 1903), 288.

126 *Age.*, 296.

127 Charles Augustus Strong, *Origin of Consciousness* (Londra: Macmillan, 1918), 319.

128 *Age.*, 320.

kapasitemiz yoktur.¹²⁹ Bizim onları ayırt edemememiz parçaların olmadığı manasına gelmez. Beyindeki bütün süreçlerin farkında olmadığımız kesindir. Ancak tek bir bilince sahip olduğumuzdan da eminiz. Tüm beyinsel süreçlerin farkında olmamak ya da bunları ayırt edememek, tekil, kolektif bir bilince sahip olmamızı engellemediğine göre, parçaların ya da *mind-stufflar*ın ayırımına varamamak onların var olmadığını söylememiz için yeterli olamaz.

4.2 Bergson

20. Yüzyılın ilk yarısında panpsizme sempatik yaklaşan en ünlü felsefecilerden biri Henri Bergson'du (1859-1941). *Madde ve Bellek (Matter and Memory)* adlı kitabında beden ve zihin ikiliği üzerinde duran Bergson, yola yanlış bir şekilde çıktığı için madde ile ruh (*spirit*) arasındaki ikiliğin kaldırılmasının mümkün olmadığını söyler. Ona göre madde ile ruh ayrı düzlemlerde değildir. Belleğe kilit bir önem atfeden Bergson, canlıdaki sinir sistemi geliştikçe onun belleğinin de geliştiğini söyler. Daha fazla bellek de daha fazla özgürlük demektir. En yalın haliyle maddede bellek yoktur. Sinir sistemi de maddeden oluştuğuna göre özgürlüğün ya da belleğin maddede nasıl mevcut hale geldiğiyle ilgili karşımıza bir problem çıkar. Bergson'a göre madde hafızaya sahip olmasa bile onun bizimle ortak bir yanı vardır. Madde de bizim gibi algıya (*perception*) sahiptir¹³⁰. Dolayısıyla Bergson bir nevi zihin sınıflandırması yapar ve en alt sıraya maddeyi koyarken en üst düzeye de insan zihnini koyar. Bunun yanısıra Bergson, Antik Yunanlara benzer şekilde hareket etmeyi bir zihin belirtisi olarak görmektedir.

O zaman tek bir hipotez mümkündür, somut hareket, bilinç gibi, kendi geçmişini geleceğine bağlamaya ve kendini tekrarlayarak, duyarlı niteliklere neden olmaya yetkin, halihazırda bilinç gibi ya da duyarlılık gibi bir şeye zaten sahiptir¹³¹.

Bergson'a göre, yaşayan madde zamanla işlevlerini ayrıştırarak evrimleşmiş ve "uyarıları kanalize edip, eylemleri de organize eden sinir sistemlerinin üretimine" geçmiştir¹³².

---

129 Age., 310.

130 Henri Bergson, *Matter and Memory*, çev. Nancy Margaret Paul ve W. Scott Palmer (New York: Zone Books, 1990), 222.

131 Age., 248.

132 Age.

4.3 Whitehead

20. yüzyılın en dikkat çekici felsefi sistemlerinden biri, şüphesiz Bergson ve Alfred North Whitehead (1861-1947) tarafından geliştirilen süreç felsefesidir. Süreç felsefesi 20. yüzyılın fizik alanındaki gelişmelerinden etkilenerek, zamanı ya da süreyi varlığın merkezi konumuna oturtan bir felsefedir. Aynı zamanda önemli bir matematikçi olan Whitehead gibi kendisinden sonra gelen Hartshorne, Griffin, De Quincey gibi tüm süreç felsefecileri de panpsişisttir. Whitehead'in panpsişist eğilimi ilk olarak 1925'te yayımlanan *Bilim ve Modern Dünya'da* (Science and the Modern World) açığa çıkmaya başlar. Kitabın üçüncü bölümünde, kendi psikolojik deneyimimizden yola çıkarak işe başladığımızda, doğada, elektronu, protonu, molekülü ve yaşayan bedenleriyle bir bütünlük yakalayacağımızı iddia eder¹³³. Bilim elestrisi de yapan Whitehead bilimin şeylerin içindekini göz ardı ettiğini, fiziğin soyutlama yaptığını söyler. Daha sonra Russell'da ve Strawson'da da gündeme getirilecek bu düşünceye göre, fizik bilimi sadece entitelerin dışsal gerçekliğiyle ilgilenmektedir¹³⁴. Whitehead'e göre gerçeklikte ve doğada olan asıl şeyler, birer süreç olan okazyonlardır (*occasion*). Tam bir okazyon, bellek, öngörme (*anticipation*), imgelem ve düşünce formunu alan bilişsel deneyimi içerir¹³⁵. Okazyonları da fiziksel okazyonlar ve zihinsel okazyonlar olarak ikiye ayıran Whitehead'e göre zihinsel okazyonlar edimsel okazyonlardır. Zamanın üç temel kategorisinden birini yerine geçme (*supersession*) olarak tanımlayan Whitehead, zihinsel okazyonun fiziksel okazyonun yerine geçtiğini söyler¹³⁶. *Süreç ve Gerçeklik*'te ise bunu biraz daha açar. Zihinsel kutup ve fiziksel kutup olarak iki kutup olduğunu öne süren Whitehead, bunların ayrı tözler olmadıklarını düşünmektedir. Ona göre bu iki kutup özünde ayrılmaz biçimde iç içedir¹³⁷. Zihinsel olanın “fiziksel kutuptaki işleyişlerin kavramsal karşılığı” olduğunu söyleyen Whitehead hissiyat alanında da, kavramsal hislerin kendilerinden de türeyebildiklerini fakat genel olarak fiziksel hislerin türevleri olduklarını söyler. “Her bir fiziksel histen türemiş, malumatı edimselin kesinliğinde

---

133 Alfred Whitehead, *Science and the Modern World* (New York: New American Library, 1948), 75.

134 *Age.*, 153.

135 *Age.*, 171.

136 Lewis S. Ford, *The Emergence of Whitehead's Metaphysics* (New York: State University of New York Press, 1949), 304.

137 Alfred Whitehead, *Process and Reality* (New York: Free Press, 1978), 248.

temsil edilmiş ebedi nesne olan, saf kavramsal bir hissiyat, ya da sıklıkla fiziksel olarak hissedilen bir bağ vardır"¹³⁸. Daha açık bir şekilde söylemek gerekirse, zihinsel olan, fiziksel hislerin devamındaki kavramsallaşma sürecidir. Whitehead zihinsel olanın fiziksel olanın yerini aldığını düşünmektedir. Demek ki Whitehead'e göre kavramsallaşmayan ve zihinsel bir nitelik kazanmayan süreçler ya da entiteler edimsel olamazlar.

Zihni ya da zihinselliği gerçekliğin en temel yapıtaşı yapması Whitehead'i panpsişist yapma yolunda ilk adımı sağlar. Ne var ki bu idealistler için de böyledir. Whitehead'in panpsişist olduğunu söyleyebilmemiz için zihni evrenin geneline de yaydığını görmemiz gerekir. Edimsel olan her şeyin, yani tüm entitelerin bir süreç, ve kaçınılmaz olarak zihinsel okazyonlar olduğunu söylemek doğadaki her şeyin bir zihinsellik içerdiğini söylediğinden, buradan tüm entitelerde zihinsel bir nitelik olması gerektiği sonucunu çıkarmak yanlış olmayacaktır. Burada Whitehead'in bilinç ile hissiyat arasında yaptığı ayrıma dikkat etmek önemlidir. Whitehead basit fiziksel hissiyatın bilinç olmadığını söylemektedir. Ona göre insanlardaki gibi bir bilinç daha fazla zihinsel birleşme içeren bir düzeydir. Bu bakımdan Whitehead de Leibniz'in monadlarının birleşmesinden söz etmesi gibi basit hissiyatların birleşmesinden söz etmektedir. Whitehead'e göre bilinçten söz edebilmemiz için hissiyatın yanısıra hatırlama (*recollection*), yani bellek mevcut olmalıdır¹³⁹. Dolayısıyla Whitehead zihinsel kutuptan bahsederken insandaki bilinç gibi bir zihinsellikten bahsetmemektedir. Yine *Süreç ve Gerçeklik*'te "tüm edimsel entiteler fiziksel kutup olarak 'zaman içindedirler', zihinsel kutup tarafında ise 'zaman dışındadırlar' diyen Whitehead, böylece tüm entitelerde zihinsel bir kutup olduğunu söyleyerek panpsişist bir argüman ortaya koymuş olur.

4.4 Russell

Whitehead'le çalışmış olan Bertrand Russell da (1872-1970) geç dönem felsefesinde gerçekliğin süreçlerden oluştuğunu savunan bir görüş benimsemişti. Bunun yanısıra Russell bir nötr monistti, ne maddenin ne zihnin gerçekliğin temel tözü olduğunu düşünüyordu. Ona göre bu töz bu ikisinden daha ilkel bir tözdür.

---

138 Age.

139 Whitehead, *Process and Reality*, 242.

Bunun yanında, evrendeki her şeyde hem maddi hem de zihinsel bir yön vardır. Ona göre duyular (*sensations*) bir taraftan psikolojinin yasalarına, bir taraftan da fiziğin yasalarına tabi olmak durumundaydılar¹⁴⁰. Bu yüzden de Russell psikolojinin giderek daha fazla fizyolojiye başvuran bir bilim şekline dönüşürken, fiziğin de görelilik kuramı ile artık maddeyi maddi olmaktan çıkardığını düşünmektedir¹⁴¹. Bu ikisinin bir şekilde uzlaştırılması gerektiğini düşünen Russell, *Zihnin Analizi*'nde, duyuları zihin düşüncesinin temeline oturtup, her şeyde —bilgi içermeyen ilkel bir formda olsa da— bir duyarlılık olduğunu iddia eder.

Genel olarak bir nesne canlı ya da cansız olsun, çevresindeki belirli bir özelliğe, şayet mevzubahis o özelliğin mevcut olup olmaması durumlarında farklı davranışlara bürünüyorsa, duyarlı demektir. Dolayısıyla demir manyetik olan herhangi bir şeye duyarlıdır¹⁴².

Yine *Zihnin Analizi*'nde Russell, “duyum”un edimsel deneyim ile eşdeğer olduğunu belirtir¹⁴³. *Zihnin Analizi*'nden altı yıl sonra yayımlanan *Maddenin Analizi*'nde de Russell benzer fikirlere sahip gibidir. Kitabın başında fiziğin idealizme meyilli bir şekilde ve algılamanın da materyalist yönelimli bir şekilde anlaşılmasının daha doğru olacağını belirten Russell, fiziksel dünyada var olan süreçlerin (yani şeylerin), algılar ve algılarımızdan çıkardıklarımız olduğunu söyler¹⁴⁴. Zihinsel özelliğin hangi entitelerde mevcut olduğu konusunda ise Russell panpsisist argümanlardan devamlılık ve analogi argümanlarını kullanır.

Zihnimizde vuku bulan süreçler doğanın akışının bir parçasıdır, ve başka yerlerde vuku bulan süreçlerin tamamen farklı bir türden olduklarına dair bir bilgimiz yok. Fiziğin günümüzde bize gösterdiği kadarıyla, fiziksel dünya, nedensel yasalar tarafından, düşünüldüğünden daha az kesinlikle belirleniyor; öyle ki insan, az çok bir hayalperestlikle atoma dahi kısıtlı bir özgür irade yükleyebilir¹⁴⁵.

Russell sadece duyarlık yetisinin bir atoma özgür irade atfetmek için yeterli olmadığını biliyordu. Onun görüşlerini Mach gibi pansensist olarak değerlendirmek de doğru olmak lakin daha erken yıllarındaki, bilgi içermeyen duyumlamanın yanına, Russell, *Felsefenin Anahatları* ve *Bellekten Portreler* adlı kitaplarında zihin kuramına bilgiyi de ekleyecekti. Russell'ın panpsisist eğilimi, Whitehead'in bellek ile bilinç arasındaki zorunlu bağıntısını anımsatır bir şekilde, anımsama ve belleğe yaptığı vurguda daha açık görülebilir.

140 Bertrand Russell, *An Analysis of Mind* (Pennsylvania: Pennsylvania State University, 2001), 18.

141 Age., 7.

142 Age., 182.

143 Age., 92.

144 Bertrand Russell, *The Analysis of Matter* (Londra: Routledge, 1992), 386.

145 Bertrand Russell, *An Outline of Philosophy* (Londra: George Allan & Anwin, 1952), 311.

İnsanların davranışı cansız maddeninkinden “belleksel” fenomenler ile, başka bir deyişle geçmiş hadiselerin etkisiyle ayrılır. Bu etki bellekte; öğrenmede, kelimelerin manalı kullanımında ve her tür bilgide örneklenir. Fakat bu zeminde zihin ile madde arasında kati bir ayrım yapamayız. İkin, cansız madde, bir nebze kadar benzer bir davranış gösterir¹⁴⁶.

Bellekten Portreler'de Russell tekrar buna benzer bir görüş ortaya atar ve deneyimin en önemli parçasının, algının bilgisi olan bellek olduğunu iddia eder¹⁴⁷. Russell'in panpsişizme önemli bir katkısı da, Whitehead'in fizik bilimi eleştirisinin bir nevi tekrarı ve daha kapsamlı açıklanmış olan, *Maddenin Analizi*'nde yaptığı fizik bilimiyle ilgili yaptığı değerlendirmelerdir. Daha sonra Strawson tarafından da içkin doğa argümanı olarak kullanılacak bu görüş Russellci monizm olarak da bilinir. Russell fiziğin ya da fiziksel bilginin maddenin ve dünyanın içkin karakterine ya da niteliğine ilişkin bir şey söyleyemediğini iddia ediyordu¹⁴⁸. Başka bir deyişle, matematiksel nitelikler ve fiziksel yapılar ile bizi bilgilendiren fizik, deneyimin içkin niteliğini aydınlatma konusunda ise başarısızdır.

4.5 Teilhard de Chardin

De Chardin (1881-1955) felsefeci olmasının yanında, Cizvit tarikatına üye bir din adamı, jeoloji alanında doktora yapmış ve özellikle paleontoloji alanında sahada çalışmalar yapmış bir bilim insanıydı. Onun panpsişist felsefesi özellikle evrim ile şekillenmiş bir felsefedir. Her şeyin zaman içinde maddeden daha kompleks varlıklara evrimleştiğini düşünen De Chardin, varlıklardaki maddi karmaşıklık arttıkça zihinsel karmaşıklığın da arttığını düşünüyordu. Evrendeki her şeyin zaman içinde geri gidilerek en temel elementlerinden yola çıkılarak anlaşılması gerektiğini düşünen Chardin'e göre bu temel yapıtaşı maddedir. Maddenin üç temel niteliğinin çokluk, birlik ve enerji olduğunu söyleyen De Chardin, çokluk ile atomik düzeydeki çokluğu ve karmaşıklığı kasteder¹⁴⁹. Ancak bu atomların birleşerek bir toplam meydana getirdiği ve insan zihni tarafından da hep bu birlik içindeki toplamın görüldüğü malumdur. Maddeye içkin olan, ve bütünleşmeyi sağlayan en önemli

---

146 Age., 306.

147 Bertrand Russell, *Portraits from Memory and Other Essays* (New York: Simon and Schuster, 1956), 154.

148 Russell, *The Analysis of Matter*, 10.

149 Pierre Teilhard De Chardin, *The Phenomenon of Man*, çev. Bernard Wall (New York: Harper, 2008), 40.

nitelik ise enerjidir¹⁵⁰. Enerjiyi aynı zamanda maddenin evrimleşmesini sağlayan kuvvet olarak gören De Chardin, enerjinin doğasında psişik olduğunu iddia eder¹⁵¹. Evrimi de fiziksel değişim olarak kabul ettiğimizi söyleyen De Chardin'in enerjiyi, doğasında psişik, yani zihinsel yapması kaçınılmaz olarak panpsişist bir anlayış ile sonuçlanmak durumundaydı. Bunun yanında maddede şeylerin içi ya da dışı ayrımı (*within to things, without to things*) yapan De Chardin, şeylerin içinin zihinsel olduğunu, dışının ise fiziksel olduğunu iddia eder. Ona göre “en küçük hücreden düşünen hayvana kadar, atomdan en küçük hücreye kadar her şeyde psişik bir çıra ya da konsantrasyon tek bir süreç olarak, kesintiye uğramayan bir akış içinde”dir¹⁵².

4.6 Rensch

Alman biyolog Bernhard Rensch'in (1900-1990) panpsişist zihin görüşleri onun evrimsel argümanı etrafında şekillenir. *Tür Seviyesinin Üstünde Evrim (Evolution Above The Species Level)* adlı kitabında zihinsel özelliklerin alt canlı türlerinde izini arayan Rensch'in vardığı sonuçlar ilginçtir. Psişik özelliklerin evrimsel süreç içinde knidlilerde (*coelenterates*) başladığını düşünmenin tek hücrelilerde ve süngerlerde duyumun olmadığını düşünmeyi gerektirdiğini söyleyen Rensch, böyle bir durumun ise söz konusu olmadığını söyler¹⁵³. Ona göre filogenetik değişimler arasında bir anda zihinsel özelliklerin ortaya çıkışını gösterebileceğimiz böyle bir boşluk yoktur.

Devam eden değişim süreçlerinde tamamen yeni psişik paralelci yasaların ansızın belirmesi pek mümkün gözükmemektedir, çünkü belirli hücresel sistemlerin sınırlara ve duyu hücrelerine farklılaşması, radikal bir ortaya çıkmadan ziyade hücrenin içindeki niteliklerin bir ilerlemesidir... Dahası tek hücrelilerde bile uyarının algılanmasına ve uyarımın iletilmesine yarayan neuronemata ve duyu organeli yapıları buluruz¹⁵⁴.

Duyumlamayı zihnin ya da zihinselliğin temel ilkesi olarak gören Rensch evrimci argümanı kullanmaktadır. Psişik süreçlerin tüm canlılarda mevcut olduğuna dair inancın, filogenetik merdivende daha aşağılara inildikçe görülmesinin zorlaştığını kabul eden Rensch, yine de yaşayan sistemlerden yaşamayan sistemlere geçişte

---

150 Age., 42.

151 Age., 62.

152 Age., 169.

153 Bernhard Rensch, *Evolution Above the Species Level* (New York: Science Editions, 1966), 334.

154 Age.

bile böyle bir zihinsizlik halinden söz etmenin hayli zor olduğunu savunur.¹⁵⁵ Ona göre, organik olmayan sistemlere dahi psişik bileşenler atfedilmesi, olanaksız olarak değerlendirilmemelidir.¹⁵⁶ 1977 yılındaki Panpsişik Özdeşlik (*Panpsychistic Identism*) adlı sunumunda görüşlerini DNA ile geliştirmiş görünen Rensch, karşımıza tip özdeşliği kuramını savunan bir panpsişik biyolog olarak çıkar. Yaşanan öznel deneyimin inkâr edilemez bir gerçeklik olduğunu söyleyen Rensch bununla birlikte her şeyin aslında zihin tarafından algılandığı sürece gerçek olabileceğini söyleyen fenomenalizmi kastetmediğini özellikle vurguluyordu¹⁵⁷. Rensch'e göre elektriksel alanlar da dahil olmak üzere her tür maddenin protopsişik (yani ilkel düzeyde bir psişizm ya da zihin içeren) bir doğası vardı ve fakat, bu, sadece komplike fiziksel ve kimyasal sistemler içine ilişip bir bilinç akımına ait olduğunda deneyimlenebiliyordu¹⁵⁸. Rensch maddenin zihinsel bir niteliğe sahip olduğuna dair en önemli kanıtın ise, DNA moleküllerinin zihinsel özellikleri nesiller arasında iletmelerinde olduğunu düşünmektedir.

Tüm zihinsel karakterler nihayetinde, üreme hücreleri ve genel kimyasal yapısı iyi bilinen, iplik şeklindeki moleküller olan DNAların üzerindeki genlerin dizilimi vasıtasıyla ebeveynlerden çocuklara geçer. Bu moleküller psişik karakterleri bir nesilden diğerine geçirmeye yetkin olduklarına göre, bu moleküllerin protopsişik bir doğaya sahip olduklarını farz etmek doğaldır. Ve bunlar da diğer molekülleri oluşturan atomlardan oluştuğuna göre, tüm moleküllerin, atomların ve onların yapısal partiküllerinin de böyle bir protopsişik doğaya sahip olmaları mümkündür. Bu da, duyumlar ve zihinsel imgelerin “madde”nin protopsişik karakterlerinin bütünleşmeleri yoluyla ortaya çıktığı dair çıkarıma zemin sağlar¹⁵⁹.

Evrimsel argüman ve DNA argümanına ek olarak ve bu ikisini tamamlar şekilde Rensch, beyinsel süreçlerin zihinsel süreçler ile özdeş olduğunu söyleyen tip özdeşliği kuramı ile uyumlu bir devamlılık argümanı da dile getirir. Beynin fiziksel ve kimyasal süreçleri neticesinde ortaya çıkan bir insan bilincini kabul ediyorsak şayet, bu süreçte görev yapan beynin içindeki “moleküller, atomlar ve ilkel yapıların protopsişik bir karaktere” sahip olduğunu kabul etmemiz gerektiğini iddia eder¹⁶⁰.

---

155 Age., 352.

156 Age.

157 Bernhard Rensch, “Arguments for Panpsychistic Identism” *Mind in Nature: The Interface of Science and Religion* içinde ed. John B. Cobb Jr. ve David Ray Griffin (University Press of America, 1977), 2.

158 Agm., 7.

159 Agm., 14.

160 Agm., 13.

4.7 Griffin

Whiteheadci süreç felsefesinin günümüzdeki en önemli temsilcilerinden David Ray Griffin (1939-), Whitehead ve Hartshorne'un panpsişist görüşlerini devam ettirmektedir. Griffin de Whitehead gibi, gerçekliğin nihai temelini deneyim okazyonu olduğunu iddia eden paneksperientalist, yani tüm deneyimci bir panpsişist yorumu dile getirmiştir. Griffin aynı zamanda hangi entitelerin akıl sahibi (*sentient*) olduğunu sınıflandırmaya çalışması ve paneksperientalist kuramı en çok sıkıştıran konu olan kombinasyon probleminde getirmeye çalıştığı çözüm denemeleriyle dikkat çeker. Materyalizmin de dualizmin de, hem zihin fenomenini hem de genel olarak dünyayı açıklama konusunda yetersiz kaldığını düşünen Griffin, paneksperientalist fizikselcilik (*panexperientalist physicalism*) adını verdiği bir panpsişist yorumu ortaya atmıştır. Bilinç fenomeninin zihin felsefesi tarihindeki en zorlayıcı sorun olduğunu söyleyen Griffin, *Dünya Düğümünü Açmak (Unsnarling the World Knot)* adlı kitabında bilinç ve özgür irade üzerine panpsişist çözümlere girer. Özgür irade Griffin açısından kombinasyon probleminde getirmeye çalıştığı çözümde kilit bir rol oynamaktadır. Griffin, Hartshorne'un bileşik birey (*compound individual*) terimini kullanarak hangi entitelerde zihin olup hangilerinde olmadığını ayırtlama işine girer. Buna göre bileşik bireyler; insanlar, goriller ya da fareler gibi deneyimlemeye ve özgürlüğe sahip, başka organizmalar içeren organizmalardır¹⁶¹. Bunlar sadece bir şeylerin ya da entitelerin basit toplamı olan şeylerden farklıdır. Panpsişist düşünceye karşı çıkanların sık sık dillendirdiği “taşın da mı bir zihni var” eleştirisinin, bu ikisi arasında ayırım yapmayan Spinoza'nınki gibi bir felsefeye yapılabileceğini söyleyen Griffin, aynı eleştirinin ise Leibniz, Whitehead ve Hartshorne'a yapılamayacağını söyler. Lakin Griffin'e göre bu ikinci gruptaki panpsişist felsefeciler ve Griffin'in kendisi, bileşik bireyler olan organizmalar ile basit toplamlar olan topluluklar ya da entitelerin (*aggregational societies*) ayırımını yapmışlardır¹⁶². Bu ayırımı iyice belirgenleştirmek isteyen Griffin, basit toplamlar olan entitelerin deneyimleme yetisi olmadığını, bu yetinin sadece insanlar, goriller ve fareler gibi bileşik bireylerde olduğunu iddia etmiştir. Bu toplamlar ile bileşik bireyler arasındaki en önemli fark,

---

161 David Ray Griffin, *Unsnarling the World-knot* (Berkeley: University of California Press, 1998), 40.

162 *Ibid.*, 95.

bileşik bireylerin içindeki toplulukları (*societies*) koordine edecek bir yapıya sahip olmasıdır. Hücrelerin de deneyimleme yetisine sahip olduğunu düşünen Griffin biz insanlardaki bilincin, milyarlarca nöronsal deneyim okazyonunun, daha üst bir seviyede olan, tek bir dominant bilince dönüşmesiyle oluştuğunu söyler¹⁶³. Önce kendileri öznel bir bilince sahip olan nöronlar, bu bilincin zamansal olarak hemen ardından, daha üst düzey bilincin nesnesi haline gelirler. Böylece bilinçteki çokluk dominant bilinçteki tekliğe dönüşür.

4.8 Seager

Kanadalı felsefeci William Seager (1952-), panpsişizmi savunan, günümüz zihin felsefesi tartışmalarının önemli bir figürüdür. Onun panpsişist görüşleri daha çok kombinasyon problemine bir çözüm bulma etrafında gelişmiştir. Gerçekten de kombinasyon probleminin ilk olarak William James tarafından dile getirilmiş olmasına karşın, bu problemin felsefe literatürüne kombinasyon problemi olarak geçmesini Seager'in 1996'da yazdığı "Bilinç, Enformasyon ve Panpsişizm" (*Consciousness, Information and Panpsychism*) adlı makalede bu problemi kombinasyon problemi olarak adlandırması sağlamıştır. Seager'ın bir diğer önemi kısmen bu kombinasyon problemine çözüm getirmeye çalışmasının da etkisiyle, onun panpsişizm yorumunun belirimci bir panpsişizm olarak karşımıza çıkmasındandır. Aslında Seager da radikal bir belirimcilikten bahsetmemektedir. Bu konuda Strawson gibi o da zayıf belirimciliğe ılımlı yaklaşmaktadır. Yine Strawson gibi, belirimcilik için en çok kullanılan örneklerden biri olan H₂O örneğini kullanan Seager, suyun sıvı olma halinin; hidrojen ve oksijenin sıvı olma ile ilgili bir örnek oluşturmamalarına rağmen, oksijen ve hidrojenin nitelikleri ve fizik yasaları bilindiğinde böyle belli bir bileşimin belli sıcaklıklarda sıvı olan bir bileşim ortaya çıkaracağını kestirebileceğimizi söyler¹⁶⁴. Radikal belirimde ise ortaya çıkan alanda, belirimin olduğu parçaların orijinal alanındaki yasalardan farklı yasalar oluşması gerekir. Seager diğer panpsişist felsefeciler gibi radikal belirimciliği tam olarak reddetmese de, onun iki sebepten ötürü olma ihtimalini düşük görür. Birincisi, yeni temel özellikler ve birden fazla alan, alanlararası yasalar (*cross-domain laws*) gibi

---

163 Age., 179.

164 William Seager, "Panpsychist Infusion," *Panpsychism: Contemporary Perspectives* içinde, ed. Godehard Brüntröp ve Ludwig Jaskolla (New York: OUP, 2017), 232.

(örneğin parçacık fiziği alanı ile klasik fizik alanı yasaları) yeni fenomenler ile açıklamaya gerek kalmadan bilinç problemi çözülebilecekse şayet, radikal belirim tarzı bir yöntem metafiziksel manada ekonomik değildir¹⁶⁵. İkincisi, Seager'a göre bilinç problemi hariç dünyanın başka hiçbir alanında, bir fenomeni açıklamak için böyle bir radikal belirimciliğe gerek duymuyoruz gibidir. Dolayısıyla bilinci açıklamak için böyle bir yönteme başvurmak istememiz gariptir¹⁶⁶. Seager evrenin başlangıcından bu yana, en temel fiziksel entitelerde bulunan fiziksel olmayan bir bilinç olması gerektiğini, bu entitelerin daha gelişmiş sistemlere dönüşürken bilincin de daha gelişmiş ve karmaşık hale gelmesi gerektiğini iddia eder. Bu daha karmaşık yapıya dönüşme sürecinde radikal bir belirime gerek yoktur, Seager'ın muhafazakâr belirim (*conservative emergence*) dediği daha zayıf bir belirim türü yeterlidir. Seager'ın kombinasyon problemi için radikal belirimcilikten daha muhafazakar gördüğü bu belirimcilik aslında güçlü belirimcilik olan tanımlanan türde bir belirimciliktir. Buna göre gelişmiş sistemlerdeki bilinçteki birliğe (*unity*) ulaşmak için yeni makro düzeydeki durumun eski durumun üzerine çıkması ve ona işlemesi (*infusion*) gerekmektedir. Başka bir deyişle, bu yeni durumun eski durumu bir nevi ortadan kaldırması, yani eski tekil bilinçleri lağvetmesi gerekmektedir. Seager bunun radikal belirimcilik olmadan da gerçekleşebileceğini söyler ve buna benzer bir birleşmeye evrendeki kara delikleri örnek olarak gösterir. Kütle, elektrik yükü ve açısal momentum ile ortaya çıkan kara delikler yeni bir entite türüdür ve kendisini oluşturan entitelerin bir kısım özelliğini taşımakla birlikte onları var olmaktan (*existence*) çıkarmıştır. Dolayısıyla Seager mikro ölçekteki bilinçlerin kombine olarak birleşmesiyle değil ama kaynaşma (*fusion*) şeklinde birleşmesi ile yeni bilincin ortaya çıktığını iddia etmektedir¹⁶⁷. Bu füzyoncu panpsişist türde, yeni bilinç seviyesi ya da durumu kendisinin öncü durumlarının bir fonksiyonudur. Şu anki fizik bilgimiz ile nasıl gerçekleştiğini henüz bilemediğimiz bir şekilde, onları içinde eritmiş ve yeni tekil bir bilinç ortaya çıkmıştır. Beyin artık kendisini oluşturan o nöronlardan farklı bir şekilde tek bir bütündür, parçaları yoktur.

---

165 Agm., 233.

166 Agm., 236.

167 Agm., 239.

4.9 Strawson

Günümüzde panpsişist görüşü temsil eden en önemli felsefecilerden biri, analitik zihin felsefesindeki önemli figürlerden Galen Strawsondur (1956-). Özellikle 2006'da yayımlanan “Does Physicalism Entail Panpsychism?” adlı makalesinin ardından akademide panpsişist tartışmalar hız kazanmıştır. Bunun önemli bir nedeni, belirimciliğe karşı belki de felsefe tarihindeki en kapsamlı itirazları dile getirmiş olmasıdır. Çalışmamızda da okuyucunun şimdiye kadar fark etmiş olabileceği gibi, genel olarak panpsişist felsefeciler idealist kutuba daha yakın gibi durmuşlardır. Strawson'un panpsişizmini ilgi çekici ve özgün kılan bir başka unsur da onun panpsişizminin tamamen fizikselci bir yorum olması, ve hatta Strawson'un gerçek bir fizikselcinin panpsişist olmak zorunda olduğunu iddia etmesidir.

4.9.1 Fizikselci yaklaşımı

Strawson da, kendisinden önceki birçok panpsişist felsefeci gibi fiziksel ile zihinsel ayrımının aslında yanlış bir ayrım olduğunu düşünür. Şöyle ki; materyalistler ya da fizikselciler yaşadığımız dünyadaki her şeyin somut, maddi ya da fiziksel fenomenler olduğunu ve evrende fiziksel olmayan hiçbir fenomen olmadığını düşünürler. Strawson'un buna itirazı yoktur. Tersine o da kendini fizikselci olarak tanımlamaktadır. Yine aynı şekilde Strawson'a göre, evrende, deneyimlemek ya da deneyimsel niteliksel karakter diye somut bir şey olduğunu da fizikselciler dahil kimse yadsıyamaz. Evrendeki bildiğimiz en somut gerçeklik, adını “deneyim, bilinç, bilinçli deneyim, fenomenoloji, nasıl bir şey olduğunun deneyimselliği, hissiyat, duyum” vs ne koyarsak koyalım, her an sahip olduğumuz ve bildiğimiz bu fenomendir¹⁶⁸. Bununla birlikte, fiziksel ile zihinsel ayrımı böyle bir evren tasavvurunda yapılamaz. Lakin her şeyin somut, fiziksel fenomenler olduğunu kabul ettiğimiz böyle bir evrende fiziksel olmayan hiçbir şey olamaz. Gerçek bir fizikselci iki ayrı kutupmuş gibi fiziksel olan ve zihinsel olandan bahsedemez. Dolayısıyla

---

168 Galen Strawson, “Realistic monism: Why Physicalism Entails Panpsychism,” *Consciousness and its place in Nature* içinde (Exeter: Imprint Academic, 2006), 3.

zihinsel kavramının aslında deneyimsel olarak değiştirilmesi gerekmektedir, çünkü fizikselciler “zihinsel” derken deneyimsel (*experiential*) olanı kastetmekte, deneyim içeren fiziksel fenomenlerden bahsetmektedirler. Fiziksel derken de herhangi bir deneyim içermeyen süreçler ya da fenomenlerden bahsetmektedirler. Strawson'a göre fiziksel ile zihinsel ayrımı, aslında deneyimsel ve deneyimsel olmayan ayrımı demektir. Fiziksel olan her şeyin deneyim içermediğini düşünürsek, aslında ayrımın, deneyimsellik içeren fiziksel fenomenler ile deneyim içermeyen fiziksel fenomenler şeklinde yapılması gerekmektedir. Bunun yanı sıra Strawson genel olarak fizikselcilerin “beyin” derken sadece fiziksel ve nöropsikolojik açıdan beyinden bahsettiklerini söylemektedir. Ne var ki ona göre, yaşayan bir beyin fizikselliğinin yanında etkinliği ile de anlaşılmalıdır. Bu etkinlikten kasıt da beyin fiziksel tüm etkinliğinin, zamanı da içine katarak, bir süreç içinde gerçekleştirdiği tüm etkinliğin, fiziksel bir olgu olmakla birlikte deneyim fenomenini de içermesi gerektirdiği şeklinde olacaktır. Dolayısıyla Strawson'a göre gerçek bir materyalist (*real materialist*) beyindeki tüm fiziksel süreçler bilindiğinde, deneyimsel fenomenlere —yani zihinsel olana— dair açıklanmadık hiçbir olgu ya da bilgi kalmayacağını düşünmelidir. Strawson da deneyimin nöronların ateşlemesinden ibaret olduğunu düşünmektedir. Ne var ki, fizik ve nörofizyoloji; beyinle ilgili, deneyimsel fenomenleri açıklama konusunda yetersiz kalmaktadır, onlar “deneyimsel fenomene hiçbir şey yüklemememektedirler”. Dolayısıyla, Strawson da Whitehead ve Russell gibi, fizik biliminin “deneyimsel niteliği” açıklama adına bize bir şey sunamayacağını düşünmektedir. Bunu, en azından bildiğimiz haliyle fiziğin, şeylerin içkin doğasına ilişkin bize bir şey söylemediği şeklindeki “içkin doğa argümanı” olarak da adlandırabiliriz.

4.9.2 İçkin doğa argümanı

Strawson'a göre gerçek bir fizikselci (*real physicalist*) evrendeki en temel gerçeklikler olan fiziksel şeylerin, deneyim içermeyen, saf fiziksel fenomenler olabileceğini de kabul edebilir. Bununla birlikte, zihinsel fenomen olarak adlandırdığımız her şey, deneyimsel yönünün dışında, özünde fiziksel olana dayandığından, fiziksel bir şeyler barındırmak zorundadır¹⁶⁹. Strawson'a göre deneyimin çok önemli bir yönü daha vardır. Fiziksel gerçekliğin zihinsel doğası

169 Galen Strawson, “Real materialism,” *Consciousness in the Physical World: Perspectives on Russelian Monism* içinde, ed. Torin Alter ve Yujin Nagasawa (Oxford: Blackwell, 2015), 4

hakkında doğrudan bir bilgimiz vardır, çünkü deneyimlerimizi geri çekilip uzaktan bakıp incelediğimiz nesnelere olarak değil, bizzat yaşadığımız fenomenler olarak biliriz. “Deneyime sahip olmak, bilmek manasına gelir”¹⁷⁰. Halbuki bu durum, deneyim dışı fiziksel fenomenler, yani evrendeki diğer fenomenler için geçerli değildir.

Strawson evrendeki entiteler için de “kendi içinde şeyler” (*it is in itself*) şeklinde bir tanım kullanır. Bu Kantçı bir terim gibi görünmekle birlikte bundan kastedilen, fenomenin bilinçten bağımsız olarak ne ya da nasıl bir şey olduğu değildir. Kastedilen, evrendeki her şeyin, belirli bir şekilde (*certain way*) var olduğudur. Bunu adım adım gösterirsek:

- I) Gerçeklik ya da gerçek olan belirli bir şekilde olmaktır, çünkü
- II) Var olmak demek, şu ya da bu şekilde olmaktır, belirli bir zamanda belirli bir şekilde olmayan şey gerçek olamaz, var olamaz
- III) Bir şeyin belirli bir şekilde olması demek, onun kendi içinde nasıl bir şey olduğudur. (The way something is just is how it is in itself). Kısacası nasıl bir şey olduğudur¹⁷¹.

Buna göre evrendeki her şey, belirli bir zamanda, belirli bir şekilde olan entitelere dir. Strawson, Russell'ın fizikle ilgili söylediği birçok şeye katılır. O da Russell gibi fiziğin, şeylerin uzay-zamansal yapısı (*spacetime structure*) hakkında bize denklemler şeklinde matematiksel bilgi verdiğini düşünmektedir¹⁷². Bu maddenin ya da fiziksel şeylerin (*physical stuff*) ne tür yapıya sahip şeyler olduğunu —örneğin spin, yük, kütle, çekim, renk gibi fenomenleri açıklayarak— gösterme konusunda fiziğin yetkin olmadığı anlamına gelmez. Fizik tam da bu konularda yetkindir. Fakat iş fiziksel şeylerin kendi içlerinde nasıl şeyler olduğunu söylemeye geldiğinde fizik bize herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Bir başka deyişle, fiziksel şeylerin deneyimsel tarafıyla ilgili bize bir bilgi verememektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi, kendisini gerçek bir fizikselci olarak tanımlayan Strawson, deneyimin en azından insan benzeri canlılarda, nöronların ateşlemesinden ibaret olduğunu kabul eder¹⁷³. Ancak bunu söylerken, deneyim sürecinde neler gerçekleştiğini fizik ya da nörofizyoloji ile —en azından bunlar radikal bir gelişim sağlamadıkları sürece—

---

170 Agm., 6

171 Agm., 7.

172 Agm., 13.

173 Galen Strawson, “Realistic monism: Why Physicalism Entails Panpsychism,” *Consciousness and its place in Nature* içinde, ed. Anthony Freeman (Exeter: Imprint Academic, 2006), 7.

açıklayamayacağımızı düşünmektedir¹⁷⁴. Ona göre nöronlarla ilgili bize fiziğin ya da nörofizyolojinin söyleyemeyeceği şeyler vardır. Strawson fiziğin her şeyi açıklayabileceğine inanmanın fizikselcilik değil fizikçilik (*physicsalism*) olduğunu söyler ve birçok fizikselcinin aslında fizikselci değil, fizikçi (fizikle uğraşan bilim insanı ile karıştırılmamalıdır) bir düşünüşe sahip olduğunu belirtir. Strawson'a göre bu, beden-zihin problemi dediğimiz probleme yol açan çok büyük bir yanılgıdır. Fizikçi fizikselciler, deneysel fenomenleri açıklamakta çok büyük güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Strawson'a göre, onlar fiziksel olanın doğasına ilişkin çok şey bildiklerini düşündüklerinden, ve fiziğin de deneysel olanı açıklamakta yetersiz kalmasından ötürü, onlara deneysel olan sanki fiziksel alanın dışındaymış gibi görünmektedir. Halbuki, Strawson'a göre, deneysel olanın fiziksel olandan farklı olduğu sonucuna varmamıza neden olacak bir fizik bilgisine sahip değildir. Bu büyük yanılgı fiziksel şeylerin doğasıyla ilgili çok şey bildiğimizi düşünmemizin yanında, fiziksel olanın deneyim içermediğini düşünmemizden kaynaklanmaktadır. Russell'ın ve astrofizikçi Arthur Eddington'un izinden giden Strawson, fiziksel olanın deneyimsellik içermediği görüşünün fiziksel hiçbir kanıta dayanmayan bir görüş olduğunu düşünmektedir.

Bunu yazıyorum ve düşünüyorum “Gerçekten böyle mi farz ediyorlar?”, ve bu hızlı kendi kendine soru “eğer gerçekten fiziksel bir şeyin kendi içinde, baştan aşağı, özünde deneysel olmayan bir fenomen olduğunu düşünüyorlar ve bunu da bilebildiklerini düşünüyorlarsa oldukça aptal olmalılar” manasında retorik ya da agresif bir soru değil. Bu daha çok benim yanılıyor olmam gerektiğine dair hissiyatın bir parçası.... Ne var ki bir sonraki düşüncem yanılıyor olmadığımı dair. Görünen o ki, kendini fizikselci veya materyalist olarak tanımlayanların birçoğu —belki de çoğunluğu— gerçekten; fiziksel şeyin, kendi içinde, temel doğasında, tamamen deneyimsellik dışı bir şey olduğuna ilişkin tezi üstlenmiş görünüyorlar¹⁷⁵.

Strawson'a göre bunun tam tersini, atomların dahi deneyimleyen bilinçli entiteler olduklarını düşünmek çok daha akla yatkın ve Ockhamcı bir pozisyon olacaktır¹⁷⁶. Dolayısıyla Strawson, deneyimsellik içeren fiziksel şeyler ve deneyimsellik içermeyen fiziksel şeyler ayrımının da doğru bir ayrım olmadığını söylemektedir. Gerçek fizikselciler en temel gerçek olan deneyimi yadsıyamayacaklarına göre, ve fiziksel şeylerin belli bir şekilde —örneğin beynimizdeki gibi— birleşmeleriyle deneyim oluştuğunu düşündüklerine göre, fiziksel şeylerin özünde deneyim içermediklerini söylemek bir fizikselci için kendisiyle çelişmek manasına gelir. Strawson, fiziksel

---

174 Agm., 7.

175 Agm., 11.

176 Agm., 13.

olan şeylerin deneyimsellik içermediği sonucu yerine, somut ve gerçek olan her şeyin içinde deneyimsel bir yan olduğunu düşünmenin daha doğru olduğunu düşünmektedir¹⁷⁷. Bu da, yani fiziksel olan her şeyin içinde bir parça da olsa deneyimsellik barındırdığı görüşü, gerçek fizikselciyi panpsişist bir sonuca götürür.

4.9.3 Belirimsellik-karşıtı argümanı

Kendilerini fizikselci olarak tanımlayan birçok felsefecinin, bir yandan fiziksel olanın doğasında deneyimsellik bulunmadığını söylerken, bir yandan da deneyimin somut gerçek bir fenomen olduğunu ve her somut fenomen gibi onun da fiziksel olduğunu iddia etmeleri kuşkusuz tutarsızdır. Bu tutarsızlığı ortadan kaldırmak için başvurdukları argüman ise belirimsellik argümanıdır. Buna göre özünde bilinç ya da deneyimsellik içermeyen fiziksel şeyler, belirli bir şekilde birleştiklerinde, ortaya deneyimsel fenomenler çıkmakta, deneyimsellik belirmektedir. Bu daha önce de belirttiğimiz gibi fizikselci zihin felsefecilerinin çoğunluğunun benimsediği görüştür. Strawson bu güçlü belirimselliğe karşı felsefe tarihindeki en kapsamlı karşı çıkışlarından birini yapar. Belirimsellik için en çok verilen örneklerden biri olan H₂O örneğini ele alan Strawson, suyun sıvı olmasının H₂O moleküllerinin karakterinden çıkarılamayacağını kabul eder. Fakat belli sıcaklıkta birçok H₂O molekülünün birleşmesiyle ortaya sıvı bir şey çıkmaktadır. İlk bakışta bu, parçaların karakterinde olmayan bir özelliğin belirmesiyle karakterize bir radikal belirimsellik gibi anlaşılabilir. Ancak Strawson bunun deneyimselliğin deneyimsel olmayandan belirmesi gibi radikal bir belirimsellik olmadığını söyler. Eğer moleküllerin yapılarını bilirsek, örneğin su moleküllerinin birbirlerine bağlanmadığını ama birbirlerinden uzağa doğru kaydıklarını bilirsek, söz konusu moleküllerin sıvı fenomenlere yol açmaları bize şaşırtıcı gelmez¹⁷⁸. Bir başka deyişle, yeterli fiziksel bilgiyle likiditeyi “şekil, büyüklük, kütle, yük vb” fenomenlere indirgeyebiliriz. Ne var ki bunu deneyim için yapamayız.

Strawson'a göre bir şeyin belirmesi için, beliren fenomenin onu meydana getiren mikro parçaların üzerine kurulması gerekmektedir. Dolayısıyla Strawson belirimsellik olarak sadece zayıf belirimselliği kabul etmektedir. Ona göre radikal belirimsellik, ya da kendi terimiyle kaba belirimsellik (*brute emergence*), olsa olsa doğa kanunlarını hiçe

---

177 Agm., 8.

178 Agm., 13.

sayan bir mucize olabilir¹⁷⁹. Strawson, deneyimsel olmayan mikro parçalardan deneyimsel bir beliren ortaya çıkmasına benzer, doğada hiçbir şey ile analogi yapılamayacağını düşünmektedir. Onun bu tarz kaba bir belirime analogi olarak verilebilecek bir örnek olarak düşündüğü tasarım oldukça ilginçtir. Onun düşünce deneyini kısaca tekrarlamak adına, birisinin gelip bize tüm gerçek şeylerin aslında uzamsız olduklarını söylediğini düşünelim. Başka bir deyişle bu alternatif evren tasavvurunda her bir entitenin matematiksel noktalar olduğunu, hiçbir şekilde uzama sahip olmadıklarını düşünelim ve bunu kabul edelim. Ardından bu kişinin bu uzamsız entitelerin belirli ilişkiler içerisine girdiğinde ya da belirli şekilde birleştiklerinde; somut ve uzama sahip yeni entiteler oluştuğunu söylediğini hayal edelim. Şüphesiz ki “böyle absürt ve saçma bir şey gerçek olamaz” şeklinde bir tepki veririz. İşte Strawson da deneyimsel olmayan mikro fenomenlerden deneyimsel olan fenomenler inşa etmenin de aynı absürtlük derecesinde olduğunu düşünmektedir. Buradaki benzetmede dikkat edilmesi gereken husus, parçalardan oluşan belirenin, parçalardan ontolojik olarak ne kadar farklı olduğudur. Gerçekten de deneyim ile deneyimsizlik ya da bilinçlilik ile bilinçsizlik arasındaki ontolojik fark, uzamlılık ile uzamsızlık arasındaki ontolojik fark gibidir. Strawson'a göre “peynirden kalsiyum, şaraptan su elde edebilirsiniz, çünkü atom-altı seviyeye indiğinizde aynı şeydendirler, ama deneyimsel olmayan bir şeyden deneyim çıkaramazsınız”¹⁸⁰. Zihinsel niteliklerin fiziksel niteliklerden tamamen farklı olduğunu farz etmek ve aynı zamanda fiziksel olanın, özünde zihinsel hiçbir şey barındırmadığını iddia etmek, ister istemez birçok fizikselci felsefeciyi, mucizevi bir şekilde, insan gibi organizmaların beyinlerinde, bir takım kombinasyonlar ya da aranjmanlar yoluyla bilincin belirttiği sonucuna götürmektedir.

4.9.4 Oluşumcu panpsişist sonuç

Strawson, gerçek bir fizikselcinin panpsişizmden başka bir sonuca ulaşamayacağını düşünmektedir. Panpsişist sonuca götüren bu argüman dizisini şöyle sıralayabiliriz: Şayet tüm gerçeklik fiziksel olanlardan oluşuyor ve fiziksel olmayan hiçbir şey yoksa, ve bu fiziksel gerçekliğin içinde deneyimsellik diye bir fenomen varsa, deneyim de fiziksel bir fenomen olmak durumundadır. Deneyimsel olan da deneyimsel

---

179 Agm., 18.

180 Agm., 29.

olmayanlardan mucizevi bir şekilde beliremeyeceğine göre, bir nebze ya da mikro düzeyde bir deneyimsellik ihtiva eden parçalardan türemek zorundadır. Deneyimsel mikro parçalar biz insanlardaki gibi bir deneyim içermeseler dahi, daha ilkel bir formda da olsa bir tür deneyim içeriyor olmalıdırlar. Kendileri deneyim içeren bu mikro parçaların belli bir şekilde birleşerek daha komplike bir deneyimsellik meydana getirdiği bu mikropsişist görüş, oluşumcu bir panpsişizm türüdür.

İlkel formdaki ya da mikro düzeydeki deneyimsellik ya da bilinç parçalarının birleşmesiyle çok daha komplike bir deneyimsellik ortaya çıkması zayıf bir tür belirimcilik içerir. Lakin bu ilkel deneyimselliğe sahip parçalar Strawson'a göre, örneğin bir son ürün olan insan deneyimselliğine benzemezler. Onların tekil deneyimselliğinin insan deneyimselliğine benzemesi “ancak bir elektronun bir moleküle, bir nerona, bir beyne” benzemesi kadardır¹⁸¹. Dolayısıyla Strawson daha düşük seviyeli bir deneyimsellikten, daha üst sınıf deneyimselliğe dönüşümde, sıvı özellik içermeyen fenomenlerden sıvı olan H₂O belirmesi tarzında zayıf bir belirimciliği desteklemektedir. Yapısında ya da doğasında deneyimsellik içeren parçaların belli bir şekilde birleştiğinde daha komplike bir deneyimsellik ortaya çıkarması, mucizevi bir şekilde hiç yoktan deneyimselliğin ortaya çıktığını iddia eden kaba belirimcilikten farklıdır. Strawson'un panpsişist yorumunu kısaca madde madde özetlersek:

- i) Deneyim var olduğundan emin olduğumuz en somut gerçektir.
- ii) Evrendeki her şey fizikseldir, fiziksel olmayan bir şey yoktur.
- iii) Deneyim de sonuçta fiziksel süreçlere indirgenebilir, onlar üzerine inşa edilmiştir.
- iv) Fizik bilimi bize şeylerin içkin doğasıyla ilgili, onların deneyimlemeleri üzerine hiçbir şey söylemez.
- v) Beden-zihin ayrımı yoktur, olsa olsa deneyimsellik içeren ve deneyimsellik içermeyen fiziksel şeyler olabilir. Bununla birlikte “fiziksel şeyler özlerinde deneyim içermezler” önermesi de kanıtlanamaz bir önermedir.
- vi) Radikal belirimcilik ancak bir mucize olabilir, radikal belirime inanmak için sebebimiz yoktur. Ortaya çıkan nihai ürün (bilinç, deneyim, beyin vs.) kendisini oluşturan parçalar sayesinde var olmaktadır, bu parçalarda nihai ürünü meydana getirecek özellik mevcut olmak zorundadır.

---

181 Agm., 27.

vii) Dolayısıyla deneyim, kendileri deneyimsellik içeren fenomenlerden oluşmaktadır, burada zayıf belirim mümkündür

viii) Tüm bunların ışığında, en azından fiziksel olan her şeyin içinde bir parça da olsa deneyimsellik mevcut olduğunu düşünmek —yani panpsişizm— evrendeki bazı fiziksel şeylerin deneyimsellik içerip, bazı şeylerin ise deneyimsellik içermediğini düşünmekten daha homojen bir temel seviye ve daha Ockhamcı bir gerçeklik sunar. Bunun yanında, doğanın bütüncül işlevselliği açısından düşündüğümüzde en uyumlu resmi sunması açısından da panpsişizm, bazı şeylerin deneyimsellik içerip bazı şeylerin ise içermediğini düşünmeye kıyasla daha tutarlı bir kuramdır.

Karmaşık görünen bu savların sonucunda ortaya çıkan tablo basittir. Fizikselci olan bir kimse radikal ya da güçlü belirime inanmadığı zaman, panpsişist alternatifi —ya da en azından makro deneyimi oluşturan mikro parçaların deneyimsellik içerdiğini iddia eden mikropsişist görüşü— kabul etmek durumundadır.

4.10 Panpsişizme itirazlar

Panpsişizm günümüz ana akım zihin felsefesi için, özellikle analitik felsefenin alışkanlıkları söz konusu olduğunda kolay kabul edilebilir bir görüş değildir. Panpsişizme birçok eleştiri getirilmiştir. Bazı eleştiriler kanımızca oldukça zayıf eleştiriler iken, bazıları gerçekten panpsişistler tarafından ciddi şekilde cevaplanması gereken eleştirilerdir. Burada beş dikkat çeken itirazı gösterip, bu itirazlara cevaplar ve kendi yorumlarımızı ekleyeceğiz. Bu eleştirilerin en temelsiz olanı ve cevaplanması en kolay olanı panpsişizmin akıllmazlığı eleştirisiyle başlayıp daha zor olanlara doğru sırasıyla geçeceğiz.

Panpsişizme yönelik en sık kullanılan itirazlardan biri, panpsişizmin akılla örtüşmeyen, sağ duyuya uymayan bir kuram olduğu eleştirisidir. Özellikle Searle tarafından dile getirilmiş olan bu eleştiri,¹⁸² kanımızca oldukça zayıf bir arka plana sahiptir. Öncelikle bir kuramın akla uygun olmadığını iddia eden bir görüş, bu iddiasını felsefi-mantıksal olarak temellendirmelidir. “Böyle bir kuram olamaz, bu çok saçma” şeklindeki bir eleştiri felsefi bir eleştiri değildir. İkincisi, panpsişizm gerçekten

---

182 Searle, “Consciousness and the Philosophers,” 49-51.

de mekanist-fizikselci bir paradigmanın içinden bakıldığında akıl almaz görünebilir fakat bu paradigmanın dışından bakanlar için hiç de öyle görünmemektedir. Bu çalışmada da göstermeye çalıştığımız gibi, felsefenin ortaya çıkışından günümüze kadar, çok önemli felsefecilerce sempatiyle yaklaşılan bir görüştür ki (otorite argümanı) bu çalışmada ele alınan panpsişist felsefeciler, panpsişist felsefecilerin ufak bir azınlığıdır.

Bize göre ikinci bir zayıf itiraz da, panpsişizmin kullandığı analogi argümanını hayvanlardan daha aşağı zihin seviyesine sahip olan bitkiler, taşlar, moleküller, atomlar vs. kullanmamızın doğru olmadığını söyleyen argümandır. Paul Edwards tarafından öne sürülen bu görüş özellikle Paulsen'in yaptığı analogilere bir itirazdır. Paulsen'in yaptığı ayırmamaya göre insan ile hayvan, hayvan ile bitki, bitki ile inorganik arasındaki çizgi keskin değildir ve bir sonraki seviyeye analogi yapmak doğru değildir. Edwards'a göre taşlar ile insanlar arasında benzerlikler olduğu gibi bariz farklılıklar da vardır ve farklılıklara vurgu yapmak yerine benzerlik yakalamaya çalışmak doğru değildir¹⁸³. İlk bakışta bu itirazın haklılık payı var gibidir. Ne var ki, analogi argümanı öncelikle felsefenin elindeki önemli araçlardan biridir ve zihin felsefesinde sıklıkla kullanılır. Bu analoginin hangi entiteler arasında kurulması gerektiği ayrı bir tartışma konusudur, panpsişist kuram için genel bir itiraza dönüştürülmemelidir. Kaldı ki, Paulsen'in kurduğu analogiler diğer birçok panpsişist felsefeci tarafından kullanılmaz. Çoğu panpsişist felsefeci taşlar ile insan bedeni arasında bir benzetme yapmaz. Dolayısıyla bu itiraz, Paulsen'in özgül bir

argümanına karşı getirilmiş özgül bir itiraz olarak kabul edilebilir olmakla beraber, panpsişist kuramın genelini bağlayan bir itiraz değildir.

Yine Edwards ve McGinn tarafından panpsişizme yöneltilen bir başka itiraz, panpsişizmin insan dışındaki entite türlerinde deneyim ya da bilinç gibi bir özellik olduğunu iddia etmesine rağmen, bu tarz özelliklerin söz konusu entitelerde gözlemlenemiyor oluşudur¹⁸⁴. Bu itiraz, “bu olgular gözlemlenemediğine göre, panpsişistler kuramlarını sağlam bir kanıta dayandıramamaktadır” şeklinde devam eder. Yine ilk bakışta sağlam bir argüman gibi görünen bu argüman kanımızca felsefi manada sağlam temellenmiş bir itiraz olamaz. Her şeyden önce, bu argümanı bire bir aynı şekilde karşı tarafa yöneltmek de pekâlâ mümkündür. Bir şeyin günümüzdeki bilimin olanaklarıyla gözlemlenemiyor olması onun var olmadığı

---

183 Edwards, *The Encyclopedia of Philosophy*, 28.

184 Colin McGinn, *Character of Mind* (Oxford: OUP, 1999), 35.

manasına gelmez. Ayrıca şeylerin içkin doğasına ilişkin bir bilginin olmaması sadece panpsişizmi değil, zihinle ilgili tüm felsefi kuramları etkilemektedir. Sonuç olarak zihin fenomeni, sadece sahibi tarafından bilinen ve gözlemlenebilen bir fenomendir ve onun anlaşılmasının ve açıklanmasının güçlüğü de burada yatmaktadır. Bu yüzden felsefeciler hangi entitelerde zihin olduğunu anlamaya çalışırken analogiye bu kadar çok başvururlar. Lakin entitelere “sende bir zihin var mı?” sorusunu sorup cevap almamız mümkün değildir. Son olarak, diğer entitelerdeki zihin türünün insandaki tarzda bir zihin türü olmayabileceğini hesaba katmamız gerekmektedir.

Karl Popper tarafından dile getirilmiş bir başka itiraz radikal belirimciliğin doğada gözlemlendiğini ve onun mümkün olduğunu iddia eden görüştür¹⁸⁵. Şayet bu argümanın doğru olduğunu kabul edersek, bu birçok panpsişist versiyona karşı güçlü bir itiraz olur. Bununla beraber, bu argüman temellendirilmesi çok güç bir argümandır. Popper’ın radikal belirim dediği fenomene doğada kanıt sunması gerekmektedir fakat bu argümanı kabul etmemizi gerektirecek delilleri Popper sunamamıştır. Öncelikle suyun oluşmasını radikal belirime örnek olarak göstermiştir fakat suyun belirimini radikal bir belirim olarak kabul etmek yanlıştır. Daha önce Seager ve Strawson’un da açıkladığı üzere suyun moleküllerinin yapısı, farklı sıcaklıklarda farklı hallerde olmalarına izin verecek niteliktedir, atomsal yapıyı bildiğimizde bunun radikal bir belirim olmadığını görürüz. Ayrıca Popper, radikal belirime başka bir örnek vererek, panpsişist tezi kabul etsek bile, inorganikten organiğe geçişte büyük bir sıçrama olduğunu ve zihinsel nitelik konusunda da böyle paralel bir sıçramayı kabul etmemiz gerekeceğini söylemektedir¹⁸⁶. Ancak Popper burada panpsişistlerin böyle bir zihin sıçramasını kabul etmeyeceklerini, ancak zihinsel sınıf manasında bir geçiş ya da farklılık olarak kabul edeceklerini gözden kaçırmaktadır. Panpsişistler mikro zihinden makro zihine geçişi, ya da daha basit zihin düzeyinden daha karmaşık zihin düzeyine geçişleri kabul ederler ve bunu radikal olarak görmezler. Panpsişistlere göre radikal olan; zihinsizlik halinden, ya da zihin içermeyen mikro parçalardan zihin belirmesidir. Strawson da, Popper’ın itirazlarına benzer şekilde, “cansız maddeden yaşam türeyebiliyor da zihinsel olmayandan neden zihin türeyemesin?” şeklinde yapılan bir itirazın anlamlı bir itiraz olamayacağını düşünmektedir. Strawson yaşam fenomeninden deneyimi çıkardığımız taktirde, yaşamın, kendi temel mekanizmalarına kimya ve fizik

---

185 Karl Popper ve John Eccles, *The Self and Its Brain* (New York: Springer, 1977), 69.

186 Age., 69.

yardımla indirgenebilir olduğunu iddia eder. Buna karşın deneyimin indirgenemediğini söyleyerek bu argümana karşı çıkar. Strawson'a göre insan gibi organizmaların deneyime sahip fiziksel makineler olduğunu kabul etmekte güçlük çekmeyiz. Ne var ki denklemden deneyimi çıkardığımız anda yaşam dediğimiz fenomen de garip gelmeye başlar. Strawson bir insanı atomik düzeyde tüm parçalarıyla bire bir kopyalayacak bir makine olsa, kopyalanan insanın tüm yaşam fonksiyonlarını fizik, kimya ve biyoloji yardımıyla açıklayabileceğimizi iddia eder. Ancak deneyim kısmını açıklayamayız¹⁸⁷. Dolayısıyla inorganik ve organik ayrımı ile zihinsellik içeren ile zihinsellik içermeyen ayrımı, indirgeme açısından baktığımızda benzer değildir.

Beşinci ve son olarak da panpsişizme karşı yapılan en güçlü argüman olan kombinasyon problemini gösterebiliriz. Panpsişistlerin çoğunluğu da bu itirazı kabul eder. Çalışmamızda da göstermeye çalıştığımız gibi, birçok panpsişist felsefeci bu problemin üstesinden gelmenin yollarını aramışlardır. Bu itiraza göre panpsişistler, mikro düzeydeki zihinsellik içeren çok sayıda entitenin, birleştiklerinde nasıl olup da örneğin insandaki gibi karmaşık ve tek bir bilince dönüştüklerini açıklamak zorundadır. Böyle bir açıklama yapılmadığı sürece kuram zayıf ve inandırıcılıktan uzak görünmektedir. Bu itiraz oluşumcu türdeki panpsişist kuramlar için geçerlidir, belirimci panpsişizm türleri için geçerli değildir. Panpsişistler arasındaki genel kanı en azından şu aşamada bu problemin kesin bir çözümü olmadığı yönündedir. Bizim düşüncemize göre kombinasyon problemi panpsişizmi çürütebilecek yetkinlikte bir problem değildir. İlk olarak Strong'un bu konuda yaptığı analizlerin yerinde olduğunu teslim etmemiz gerekir. Örneğin bizim vücudumuzdaki hücrelerin bilinci olduğunu kabul ettiğimizi farz edelim. Tek tek bu hücrelerin tekil bilinçlerinin bizim nihai bilincimizde ayrımı yapılamıyor olabilir. Birçok organımızın çalışmasını da bilincimizde gözlemleyemiyoruz. Örneğin karaciğerimizin çalıştığını fark etmeyiz bile. Yine aynı şekilde beynimiz ve omuriliğimizdeki işlem ve süreçleri biz fark etmeyiz ama hücrelerimiz çalışmaktadır. Dolayısıyla buradan hücrelerde bir bilinç varsa bile bunu fark edebilecek bir yapıda olmadığımız sonucunu çıkarmamız yanlış olmaz. Belki "bileşik organizma"lar yapıları gereği, içlerindeki tekil bilinçleri ayırt edecek bir mekanizmaya sahip değildir.

İkincisi, bize göre kombinasyon problemine yapılmış en iyi itiraz, Barbara Geil Montero'nun yaptığı itirazdır. Montero'ya göre, aslında biz, tekil bilinçlerin

---

187 Strawson, "Realistic monism: Why Physicalism Entails Panpsychism," 20.

toplanamayacağına dair iddiayı sorgulamalıyız. Kombinasyon problemi argümanının temelinde, mikro bilinçli şeylerin tek bir bilince toplanamayacağına ilişkin bir görüş vardır. Halbuki Montero'nun dediği gibi bunların toplanamayacağına dair elimizde hiçbir bulgu yoktur¹⁸⁸. Montero'nun doğru bir tespitle ifade ettiği gibi doğada birleşen ya da toplanan şeyleri incelediğimizde bileşenlerin genelde birleşmeden sonra bir kısım karakterini koruduğunu görürüz. Örneğin H₂O'ya baktığımızda üst seviyede su görürüz, ama alt seviyede karakterlerinin bir kısmını korumuş olan birleşmiş atomlar vardır. Soru şudur: Neden kendi içinde bilinç içeren ham malzemelerden bir toplama ya da kombinasyon zor ya da akıl almaz olsun?¹⁸⁹ Eğer özgül entitelerin toplanabileceğine inanıyorsak, ki doğada bunu gözlemleyebiliyoruz, tekil bilinçlerin de toplanabileceğini tahayyül etmekte bu kadar zorlanmıyor olmamız gerekir.

Son olarak, bilinç içeren parçalardan karmaşık ve bir bilinç içeren üst yapı çıktığını iddia etmek, hiç bilinç içermeyen parçaların toplanmasından sonra radikal bir belirleme zihin denenen fenomenin ya da bilincin ortaya çıktığını söylemekten daha tutarlı görünmektedir. Aynı zamanda, belki de yakın gelecekte, kombinasyon problemi olarak görülen şeyin bir problem olmadığı bilimsel açıdan da kanıtlanabilir ve böylece Montero'nun haklı olduğu anlaşılabilir.

5 SONUÇLAR

Mekanist dünya görüşü zihin fenomenini açıklama konusunda yetersiz görünmektedir. Modern felsefenin gelişiminden beri, dualizmin gözden düşmesinden sonra hakim görüş olan fizikselci monizm de zihni açıklama konusunda sıkıntı yaşamaktadır. Fizikselci zihin kuramlarındaki temel eğilim belirimciliktir. Buna göre tamamen fiziksel yapıda olan ama zihinsellik içermeyen parçaların, belli bir şekilde biraraya gelmeleriyle zihin belirmektedir. Ne var ki Strawson, oldukça ikna edici bir

---

188 Barbara Geil Montero, "What Combination Problem?" *Panpsychism: Contemporary Perspectives* içinde, ed. Godehard Brüntrup ve Ludwig Jaskolla (New York: OUP, 2017), 223.

189 Agm., 224.

şekilde, böyle radikal bir belirimin olası görünmediğini göstermiştir. Bu sonucu kabul edersek, zihin denen fenomenin nasıl oluştuğu ile ilgili elimizde kalan alternatif kuram panpsişizmdir. Yine Strawson'un gösterdiği gibi panpsişizm fizikselciliğin reddini gerektirmez.

Panpsişizm, birçoklarının düşündüğü gibi taşlarda, barometrelerde, arabalarda da zihin olduğunu söylemez. Genel olarak zihin fenomeninin (Strawson'a göre deneyimin) evrendeki en temel gerçekliklerden biri olduğunu ve evrendeki hemen her şeyde belli bir seviyede bulunduğunu iddia eder. Ayrıca panpsişist kuramı savunan felsefeciler, fizik biliminin entitelerin içkin doğasına ilişkin bize bilgi sağlama konusunda yetersiz olduğunu düşünürler.

Panpsişizm çoğu zaman sanıldığı gibi, az sayıda felsefeci tarafından savunulmamıştır. Bu çalışmada göstermeye çalıştığımız gibi, felsefe tarihi boyunca, birçok önemli felsefeci panpsişizmi savunmuştur ve günümüzde de panpsişizme olan akademik ilgi artmaktadır. Panpsişizm, belirimciliğe tek ciddi alternatifi sunan zihin kuramıdır, en genel manada belirimciliğin karşısında yer alır. Ancak, panpsişizmin de birçok farklı yorumu vardır. Genel olarak panpsişistler bütünden parçalara indirgemenin mümkün olabileceğini savunan zayıf belirimciliğe itiraz etmezler.. Daha çok, bütünün parçalarına indirgenemeyeceğini ve yukardan aşağı yönde nedenselliği (*downward causation*) savunan güçlü belirimciliğe karşıdır. Yine de güçlü belirimciliği destekleyen füzyoncu panpsişizm gibi panpsişizm yorumları da vardır. Güçlü belirimciliği kabul eden panpsişistler dahi, zihinsellik içermeyen parçaların birleşmesiyle zihin ortaya çıktığını iddia eden radikal belirimi kabul etmezler. Böyle bir şeyi, bir çeşit mucize ya da sihir addederek tümünden reddederler.

Panpsişizm, zihin fenomenini radikal belirim gibi sihirli bir açıklamaya gerek duymadan açıklar. Doğanın bütüncül işlevi açısından düşündüğümüzde, zihni doğanın doğal bir parçası haline getirmesi açısından da belirimcilikten ayrılır. Mikropsişist panpsişizm, deneyimin mikro parçalara indirgenebileceğini iddia etmektedir. En temel seviyedeki fiziksel şeylerin içinde dahi, bir nebze de olsa zihinselliğin mevcut düşünmek, bize varsayımsal ve işlevsel bir yöntem aracı sunabilir. Yöntemin sağladığı bütünsellik, bütünü bozan herhangi bir fenomenle karşılaşana kadar işlevini yerine getirmiş olur ve felsefi manada tutarlıdır. İleride mikro deneyimlerin bir şekilde tekil makro deneyime yol açtığı bilimsel olarak

kanıtlanırsa, bu, deneyim fenomeninin gizeminin ortadan kalkması manasına gelecektir.

Panpsişizme yapılan eleştiriler ve itirazlar, genel olarak baktığımızda, kuramın kendisinden ziyade farklı tekil yorumlarına yapılmaktadır. Kanımızca, bu eleştiri ve itirazlar panpsişist kuramı reddetmeyi gerektirecek bir argüman ortaya koyamamışlardır. Yapılan en güçlü itiraz olan kombinasyon problemi bile çözülemez bir problem gibi görünmemektedir. Bu problem şimdilik çözülemeyen bir problem olarak kabul edilecek olsa dahi, bu çalışmada da gösterildiği gibi, panpsişizm, belirimci kurama göre daha sağlam bir kuramdır ve en azından belirimci kuram kadar ciddiye alınmayı hak eder.

6 KAYNAKÇA:

- Aristoteles. *The Complete Works of Aristotle vol 2.* ed. Jonathan Barnes. Princeton: Princeton University Press, 1995.
- Aristoteles. "Generation of Animals" *The Complete Works of Aristotle* içinde, ed. Jonathan Barnes. Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Aristoteles. "On Generation and Corruption 2" *The Complete Works of Aristotle içinde*, ed. Jonathan Barnes. Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Aristoteles. *Ruh Üzerine.* çev. Ömer Aygün ve Y. Gurur Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.
- Aristoteles. *The Eudemian Ethics of Aristotle.* çev. Peter L. P. Simpson. New Jersey: Transaction Publishers, 2013.
- Aristoteles. *Gökyüzü Üzerine.* çev. Saffet Babür. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefesi Tarihi 1.* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Barnes, Jonathan. *Early Greek Philosophy.* New York: Penguin, 1987.
- Bergson, Henri. *Matter and Memory.* çev. Nancy Margaret Paul ve W. Scott Palmer. New York: Zone Books, 1990.
- Bruno, Giordano. *Cause, Principle and Unity.* çev. Robert De Lucca. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Cevizci, Ahmet. *İlkçağ Felsefesi Tarihi.* Bursa: Asa Kitabevi, 2001.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi.* İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Chalmers, D. (2015) "Panpsychism and Panprotopsychism." *Consciousness in the Physical World: Perspectives on Russellian Monism* içinde, ed. Torin Alter ve Yujin Nagasawa, 246-277. Oxford: OUP, 2015.
- Clayton, Philip. *Mind and Emergence: From Quantum to Consciousness,* Oxford: OUP, 2004.
- Cleve, Felix M. *The Giants of the Pre-Sophistic Greek Philosophy,* New York: Springer, 1973.
- Clifford, William Kingdon. *Lectures and Essays vol 2.* Londra: Macmillan, 1879.
- De Chardin, Pierre Teilhard. *The Phenomenon of Man.* çev. Bernard Wall. New York: Harper, 2008.
- Diderot, Denis. *Interpreter of Nature: Selected Writings,* çev. Jean Stewart ve Jonathan Kemp. New York: International Publishers, 1963.
- Edwards, Paul. *The Encyclopedia of Philosophy,* ed. Paul Edwards. Macmillan, 1967
- Ernst, Germana. *Tommaso Campanella: The Book and The Body of Nature.* çev. David L. Marshall. Londra: Springer, 2010.

- Fierz, Markus. *Girolamo Cardano*. çev. Helga Niman. Boston: Birkhäuser, 1983.
- Ford, Lewis S. *The Emergence of Whitehead's Metaphysics*. New York: State University of New York Press, 1949.
- Griffin, David Ray. *Unsnarling the World-Knot*. University of California Press, 1998.
- Guthrie, William Keith Chambers. *A History of Greek Philosophy vol 4*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Haeckel, Ernst. "Our Monism." *The Monist* vol 2, no 4, (Temmuz 1892): 481-486
- Haeckel, Ernst. *Monism as Connecting Religion and Science*. çev. J. Gilchrist. Londra: Adam and Charles Black, 1895.
- Haeckel, Ernst. *Riddle of the Universe*. çev. Joseph McCabe. New York: Harper & Brothers, 1900.
- Herder, Johann Gottfried. *Philosophical Writings*. çev. ve ed. Michael. N. Forster. Cambridge: Cambridge University Press, 2002
- Inwood, Brad ve Lloyd P. Gerson. *Hellenistic Philosophy*. Cambridge: Hackett Publishing, 1997.
- Kristeller, Paul Oskar. *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford: Stanford University Press, 1964.
- La Mettrie, Julian Offray de. *Machine Man and Other Writings*. çev. ve ed. Ann Thomson. Glasgow: Cambridge University Press, 1996.
- Laertius, Diogenes. *Lives of Eminent Philosophers vol 2*. çev. R. D. Hicks. Londra: William Heinemann, 1925.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *New System and Associated Contemporary Texts*. çev. ve ed. R. S. Woolhouse ve Richard Francs. New York: OUP, 1997.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. "Monadology." *Philosophical Texts* içinde. çev. Richard Francs ve R. S. Woolhouse. New York: OUP, 1998.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. "Principles of Nature and Grace." *Philosophical Texts* içinde. çev. Richard Francs ve R. S. Woolhouse. New York: OUP, 1998.
- Lucretius, Titus Carus. *Nature of Things*. çev. Martin Ferguson Smith. Indianapolis: Hackett Publishing, 1969.
- Mach, Ernst. *The science of Mechanics*. çev. Thomas J. McCormack. Londra: Open Court, 1919.
- McGinn, Colin. *Character of Mind*. Oxford: OUP, 1999.
- Montero, Barbara Geil. "What Combination Problem?" *Panpsychism: Contemporary Perspectives* içinde. ed. Godehard Brüntrup ve Ludwig Jaskolla, 215-229. New York: OUP, 2017.
- Nagel, Thomas. *Mortal Questions*. Cambridge University Press, 1979.
- Paulsen, Friedrich. *Introduction to Philosophy*. çev. Frank Thilly. New York: Henry Holt and Company, 1898.
- Peirce, Charles Sanders. *Essential Peirce vol 1*. Indiana: Indiana University Press, 1992.
- Platon. *Phaedrus*. çev. Robin Waterfield. Suffolk: OUP, 2002.
- Platon. *Yasalar*. çev. Candan Ertuna ve Saffet Babür. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2012.

- Platon. *Philebos*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Platon. *Timaios*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Platon. *Sofist*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Popper, Karl ve John Eccles. *The Self and Its Brain*. New York: Springer, 1977.
- Rensch, Bernhard. *Evolution Above the Species Level*. New York: Science Editions, 1966.
- Rensch, Bernhard. "Arguments for Panpsychistic Identisim". *Mind in Nature* içinde, ed. John B. Cobb ve David Ray Griffin, University Press of America, 1977
- Russell, Bertrand. *An Outline of Philosophy*. Londra: George Allan & Anwin, 1952.
- Russell, Bertrand. *Portraits from Memory and Other Essays*. New York: Simon and Schuster, 1956
- Russell, Bertrand. *An Analysis of Mind*. Pennsylvania: Pennsylvania State University, 2001.
- Schopenhauer, Arthur. "On the Will in Nature." *Two Essays by Arthur Schopenhauer* içinde Londra: George Bell and Sons, 1889.
- Schopenhauer, Arthur. *The World as Will and Idea vol 1*. çev. R. B. Haldane ve J. Kemp. 7. ed. Edinburgh: Ballantyne, Hanson & co, 1910.
- Schopenhauer, Arthur. *Parerga and Paralipomena vol 2*. çev. E.F.J. Payne. Oxford: OUP, 1974.
- Seager, William. "Panpsychist Infusion." *Panpsychism: Contemporary Perspectives* içinde. ed. Godehard Brüntröp ve Ludwig Jaskolla, 229-249. New York: OUP, 2017.
- Searle, John. "Consciousness and the Philosophers" *New York Review of Books* 44, sayı 4 (1997): 43-50
- Skrbina, David. *Panpsychism in the West*. Cambridge: MIT Press, 2005.
- Smith, Thomas Vernor. *From Thales to Plato*. Chicago: University of Chicago Press, 1950.
- Spinoza, Benedictus de. *Ethica*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa, 2017.
- Strawson, Galen. "Realistic monism: Why Physicalism Entails Panpsychism." *Consciousness and its place in Nature* içinde. ed. Anthony Freeman. Exeter: Imprint Academy, 2006
- Strawson, Galen. (2015) "Real materialism." *Consciousness in the Physical World: Perspectives on Russellian Monism* içinde, ed. Torin Alter ve Yujin Nagasawa, 161-209. Oxford: OUP, 2015.
- Strong, Charles Augustus. *Why the Mind Has a Body*. New York: Macmillan, 1903.
- Strong, Charles Augustus. *Origin of Consciousness*. Londra: Macmillan, 1918.
- Whitehead, Alfred. *Science and the Modern World*. New York: New American Library, 1948.
- Whitehead, Alfred. *Process and Reality*. New York: Free Press, 1978.

ÖZGEÇMİŞ

Yılmaz Emre Göney 1981 yılı İstanbul doğumludur. Orta öğrenimi ve liseyi İstanbul'da tamamlamıştır. 2003 yılında Swansea Üniversitesi'nde İktisat ve Siyaset çift anadal programından mezun oldu. 2003 Eylül'den beri ailesiyle ticaret yapmaktadır. 2015 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Felsefe Bölümü Yüksek Lisans öğrenimine başladı. Özellikle zihin felsefesi ve etik konuları ile ilgilenmektedir.